शंकराचार्यले नेपालमा मठ स्थापना नगर्नुको धार्मिक कारणहरूको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय
संस्कृत केन्द्रीय विभाग संस्कृत स्नातकोत्तर तह
(तृतीय सामिसत्र)को पाठ्यांशः SKT.C-562A
को प्रयोजनार्थ प्रस्तुत

शोध-प्रस्ताव

शोधार्थी
गोविन्द कुमार पाण्डे
परीक्षा क्रमांक :-२८३१००४
त्रि.वि. दर्ता नं. :- ६-३-२८-२८९-२०१८
संस्कृत केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर
२०८२

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यस प्रतिवेदनमा समावेश हुने खण्डहरू यस्ता हुनेछन्ः

शोधपत्रको प्रस्तावित संरचना (स्नाकोत्तर स्तरको अनुसार)ः

आवरण पृष्ठ

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

सम्बन्धित संकाय, विभागः-

सामाजिक तथा मानविकी संकाय, संस्कृत केन्द्रीय विभाग

शीर्षकः-शंकराचार्यले नेपालमा मठ स्थापना नगर्नुको धार्मिक कारणहरूको अध्ययन

नामः-गोविन्द कुमार पाण्डे

रोल नम्बरः-२८३१००४

त्रि.वि.दर्ता संख्याः-६-३-२८-२८९-२०१८

मार्गदर्शकको नामः-डा.सुबोध शुक्ला

मितिः-

स्वीकृति (Approval Page)

प्रतिज्ञा (Declaration)

आभार (Acknowledgement)

सारांश (Abstract)

नेपाली र अंग्रेजी दुवै भाषामा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विषयसूची

मुख्य अध्यायहरू:

अध्याय १: शोध -परिचय

अनुसन्धानको पृष्ठभूमि

उद्देश्य

औचित्य

समस्या र प्रश्नहरू

पूर्वसमीक्षा

अध्ययन क्षेत्र र सीमाहरू

अनुसन्धान विधि

सन्दर्भ सूची

अध्याय २: शंकराचार्यको जीवनी र दर्शन

जीवनपरिचय

अद्वैत वेदान्त दर्शन

चार मठहरूको स्थापना र ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

अध्याय ३: हिमवत्खण्ड र शंकराचार्य

शंकराचार्य र हिमवत्खण्ड सन्दर्भ

हिमवत क्षेत्रका श्लोकहरू

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भाष्यहरूको विश्लेषण

शास्त्रीय मौनताको अर्थ

अध्याय ४ः नेपालमा मठ स्थापना नगर्नुको सम्भावित धार्मिक कारणहरू

वैदिक भूगोलको सीमा

नेपालको तपोभूमिस्वरूप

मौन नीति र सम्मान

राजनीतिक/सांस्कृतिक स्वायत्तता

अद्वैत दर्शनको मौन प्रसार

अध्याय ५ः तुलनात्मक अध्ययन

भारतका शंकर मठहरूको स्वरूप

नेपालका धार्मिक संरचना

अन्तरहरू र समानताहरू

अध्याय ६ः निष्कर्ष र सिफारिसहरू

समग्र निष्कर्ष

भावी अनुसन्धानको सम्भावना

नीतिगत सुझावहरू

सन्दर्भ सूची (Bibliography)

शास्त्रीय ग्रन्थ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आधुनिक अध्ययन

शोध कार्यहरू

वेबसाइटहरू

परिशिष्ट

श्लोकको सूची

तालिका

अध्याय—१:

शोध-परिचय

१.१ अनुसन्धानको पृष्ठभूमि

नेपाल, वैदिक सभ्यताको एक मौन केन्द्र हो जसले पुरातन कालदेखि नै धर्म, दर्शन र संस्कृति निर्माणमा अनौपचारिक तर गहिरो भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। यद्यपि भारतमा आदि शंकराचार्यले चार प्रमुख दिशामा चारवटा मठहरू स्थापना गरेर अद्वैत वेदान्तको संस्थागत रूप दिएका थिए, नेपालमा भने कुनै पनि मठको औपचारिक स्थापना भएको ऐतिहासिक प्रमाण पाइँदैन। यस्तो स्थितिमा, अनुसन्धानकर्ताको चासो यस कुरामा केन्द्रित भएको छ'किन नेपालजस्तो तपोभूमिमा शंकराचार्यले मठ स्थापना गरेनन्?

-
-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

➢ "न मठेनैव धर्मः स्थिरो भवति,

चित्ते धर्मः सदा वर्तते।

नेपालो धर्मभूमिः स्यात्,

यत्र श्रद्धा नित्यवर्तिनी॥"

भावार्थः मठको माध्यमले मात्र धर्म स्थायी हुँदैन; जहाँ चित्तमा धर्म छ, त्यहीं धर्म साँचो अर्थमा टिक्छ। नेपाल त्यस्तो भूमि हो, जहाँ श्रद्धा सधैं विद्यमान छ।

यो अनुसन्धानले शंकराचार्यको मठस्थापनासम्बन्धी रणनीतिलाई धार्मिक, सांस्कृतिक, दार्शनिक र भूगोलिक दृष्टिकोणबाट पुनरवलोकन गर्ने प्रयास गर्दछ। यसले नेपाल र भारतको धार्मिक संरचनाबीचको अन्तरलाई पनि उजागर गर्ने उद्देश्य राख्दछ।

१.२ अनुसन्धानको उद्देश्य

शंकराचार्यले नेपालमा मठ किन स्थापन नगरे भन्ने धार्मिक, दार्शनिक, ऐतिहासिक कारणहरूको विश्लेषण गर्नु।

भारतका शंकराचार्य मठहरूको संरचना र नेपालका परम्परागत धर्मसंस्थाबीच तुलना गर्नु।

नेपाली तपोभूमि—संस्कृति र अद्वैत वेदान्तबीचको अन्तर्सम्बन्ध बुझ्नु।

नेपालमा धर्म संस्थागत नभई चेतनागत रूपमा कसरी जीवित छ भन्ने अवलोकन गर्नु।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१.३ अनुसन्धानको औचित्य

शंकराचार्यजस्तो महापुरुषको उपस्थिति नेपालमा पनि रहेको मौखिक परम्परा, स्थानीय सन्दर्भ र धर्मचेतनामा देखिन्छ। तर मठको अभाव शास्त्रीय दृष्टिमा अनौठो लाग्छ। यसले अनुसन्धानको आवश्यकता उत्पन्न गराउँछ, जसबाट नेपालमा मौलिक धार्मिक संरचना र चेतनाको गहिराइ उजागर गर्न सकिन्छ।

१.४ पूर्व कार्यसमीक्षा

नेपालमा शंकराचार्यको मठ स्थापनासँग सम्बन्धित विषयमा प्रत्यक्ष रूपमा केन्द्रित अनुसन्धानहरू विरलै पाइन्छन्। तर शंकराचार्यको जीवन, दर्शन, मठ—संस्थापन, र अद्वैत वेदान्तसँग सम्बन्धित शास्त्रीय ग्रन्थ र आधुनिक अध्ययनहरूमा परोक्ष रूपमा महत्वपूर्ण सन्दर्भहरू उल्लेख गरिएका छन्। यस खण्डमा तिनै सन्दर्भहरूको साङ्क्षिप्त समीक्षा गरिएको छ।

१.४.१ शास्त्रीय स्रोतहरू

शंकरदिग्विजयम् (विद्यारण्यकृत): यस ग्रन्थमा शंकराचार्यको सम्पूर्ण जीवनवृत्त, दिग्विजय यात्रा, र मठस्थापनाको क्रम उल्लेखित छ। नेपाल क्षेत्रको प्रत्यक्ष उल्लेख नगरे पनि, बदरिकाश्रम (उत्तर भारत) सम्म पुगेको सन्दर्भले नेपालको भूगोलसँग सन्निकट सम्बन्ध देखाउँछ।

- "हिमाद्रिमध्ये तपोवनं प्राप्त्वा

धर्मप्रतिष्ठां चकार तत्र।"

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपाली अर्थः

हिमालयको मध्य तपोभूमिमा पुगेपछि शंकराचार्यले त्यहाँ धर्मको प्रतिष्ठा गरे।

ब्रह्मसूत्र भाष्य (शंकराचार्यकृत): यस भाष्यमा धर्मस्थापनको मार्ग, संन्यास—परम्परा र ज्ञानमार्गलाई व्याख्या गरिएको छ, जुन नेपालमा मौलिक रूपमा पाइने तत्वहरूसँग मेल खान्छ।

१.४.२ आधुनिक अध्ययनहरू

शंकराचार्य सम्बन्धी आधुनिक शोधग्रन्थहरू (जस्तैः स्वामी चिन्मयानन्द, डा. के.एन. उपाध्याय): यी ग्रन्थहरूमा भारतको मठीय संरचना र धर्मसंरक्षण कार्यको विस्तृत विवेचना गरिएको छ। नेपालप्रति मौनताको सम्भावित धार्मिक कारणको संकेत मात्र दिइएको छ।

नेपालको धार्मिक संस्कृति सम्बन्धी लेखहरूः डा. सत्यमोहन जोशी, तुलसीराम वैद्य, तथा अन्य धर्म—इतिहासविद्हरूले नेपालमा वैदिक परम्परा, गुठी प्रणाली, तथा ध्यान—योग परम्पराको अध्ययन गरेका छन्। यिनले नेपालमा मठजस्तो संरचना नहुनुका बाबजुद पनि गहिरो धार्मिक चेतना देखाएका छन्।

सारांशः

पूर्व कार्यसमीक्षाबाट स्पष्ट हुन्छ किः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शंकराचार्यको नेपाल भ्रमण वा मठ स्थापनाको विषयमा प्रत्यक्ष लेखन कम छन्, तर अप्रत्यक्ष सन्दर्भहरू प्रशस्त छन्।

नेपालमा शास्त्रीय चेतना मौलिक रूपमा विद्यमान छ, तर संस्थागत रूपमा मठ नहुनु अध्ययनयोग्य विषय हो।

यस शोधले यी मौन सन्दर्भहरूलाई जोडेर एक नयाँ विश्लेषण प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गर्दछ।

१.५ अनुसन्धानको क्षेत्र र सीमाहरू

१.५.१ अनुसन्धानको क्षेत्र

यस शोधले धार्मिक, दार्शनिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट शंकराचार्यद्वारा नेपालमा मठ स्थापना नगरिएको सम्भावित कारणहरूको विश्लेषण गर्दछ। अध्ययनको मुख्य केन्द्रबिन्दु निम्नानुसार रहेका छन्:

शंकराचार्यको जीवनवृत्त, दर्शन र मठ—स्थापनाको नीति।

भारतका चार मठहरूको ऐतिहासिक संरचना र कार्य—प्रणाली।

नेपालको धार्मिक संरचना — गुठी, देवालय, तपोभूमि, मौखिक परम्पा।

अद्वैत वेदान्त र तपस्विता बीचको सम्बन्ध।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हिमवत्खण्ड र नेपालको वैदिक परम्पाको सांस्कृतिक मूल्य।

उक्त सबै पक्षको आधारमा, यो अध्ययनले शंकराचार्यद्वारा नेपालमा मठ नबनाउनुको सम्भावित धार्मिक, सांस्कृतिक र दार्शनिक पक्षको विवेचना गर्छ।

➢ "देशकालपरिस्थितिः धर्मे प्रमुखं कारणम्।
यत्र भावः प्रतिष्ठितः, तत्र नित्यमधर्मनाशः॥"

नेपाली अर्थः

धर्मको प्रवाह देश, काल र परिस्थिति अनुसार चल्छ; जहाँ धर्मभाव प्रतिष्ठित हुन्छ, त्यहाँ अधर्मको विनाश स्वाभाविक हुन्छ।

१.५.२ अनुसन्धानको सीमाहरू

यद्यपि शोधले महत्त्वपूर्ण पक्षहरू समेट्ने प्रयास गरेको छ, केही व्यावहारिक सीमाहरू रहन जान्छन्ः

ऐतिहासिक तथ्यको अभावः शंकराचार्य नेपाल आए वा आएनन् भन्नेमा ऐतिहासिक अभिलेखहरूको अभाव छ।

प्रत्यक्ष साक्षात्कार वा स्रोतको कमीः मूल शंकर मठसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क नभएको हुँदा सूचना माध्यमिक स्रोतमा आधारित छ।

समयसीमा र शब्द—सीमाको कारणले सम्पूर्ण वैदिक सन्दर्भ समेट्न सम्भव नहुन सक्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दार्शनिक पक्षको सामान्यीकरण: अद्वैत वेदान्तको गहिरो तत्वविचारलाई सीमित शब्दमा प्रस्तुत गर्दा केही सैद्धान्तिक गहिराइ छुट्न सक्छ।

सारांश:

शोधको क्षेत्र व्यापक भए पनि यसको पहुँच एक अकादमिक सीमाभित्र सिमित गरिएको छ। यसले शंकराचार्य र नेपालबीचको धार्मिक मौन सम्बन्धलाई उजागर गर्न, तुलनात्मक दृष्टिकोण दिन, र मौलिक वैदिक परम्पाको सम्मानजनक व्याख्या गर्न मद्दत गर्दछ।

१.६ अनुसन्धानका समस्या वा प्रश्नहरू

शंकराचार्य जस्तो महापुरुषले भारतका चार दिशामा मठ स्थापना गरे तापनि नेपालजस्तो वैदिक, तपस्वी र धार्मिक भूमिमा मठ किन स्थापना गरेनन् भन्ने प्रश्न स्वाभाविक रूपमा उठ्दछ। यस शोधले यिनै जिज्ञासाहरूको समाधान खोज्न उद्देश्य राख्दछ।

मुख्य अनुसन्धान प्रश्न:

१. नेपालमा शंकराचार्यले मठ स्थापना नगर्नुको सम्भावित धार्मिक कारणहरू के–के हुन सक्छन्?

उपप्रश्नहरू

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. शंकराचार्यको मठ—स्थापनासम्बन्धी नीति के थियो र त्यसमा भूगोल, दर्शन र राजनीति कत्तिको प्रभावकारी थिए?

२. भारतका शंकराचार्य मठहरू कुन आधारमा स्थापना गरिए र तिनको कार्य—दिशा के थियो?

३. नेपालमा धर्मको संरचना मठविनाको परिप्रेक्ष्यमा कसरी विकसित भयो?

४. नेपाल र भारतको धार्मिक जीवनशैली, संरचना र चेतनाबीच के समानता वा अन्तर छन्?

५. अद्वैत वेदान्तको मौन प्रसार नेपालमा कसरी अनुभव हुन्छ?

६. शंकराचार्यले नेपालमा मौनताको माध्यमबाट वैचारिक सम्मान जनाएका थिए भन्ने तर्क कत्तिको आधारयुक्त छ?

➢ "सन्देहाः संशयो नश्येत्, विवेकेन प्रकाश्यते।

यत्र तत्त्वं न दृश्यते, प्रश्नैः तत्र विवेचनम्॥"

नेपाली अर्थः

जहाँ तत्त्व प्रकट हुँदैन, त्यहाँ प्रश्नको माध्यमबाट विवेचन गरेर शंका हटाइन्छ।

सारांशः

यस खण्डमा उल्लिखित प्रश्नहरू अध्ययनको मार्गदर्शनका रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन्। यिनको विश्लेषण र उत्तर शोधका विभिन्न अध्यायहरूमा क्रमशः दिइनेछ, जसले सम्पूर्ण विषयलाई निष्कर्षतर्फ लैजाने कार्य गर्नेछ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१.७ अनुसन्धानको विधि

शोधको उद्देश्य, समस्या र विषयको प्रकृति अनुसार यस अध्ययनमा गुणात्मक (qualitative) विधि प्रयोग गरिएको छ। अध्ययनले ऐतिहासिक, दार्शनिक, सांस्कृतिक, र धार्मिक दृष्टिकोणबाट नेपाल र भारतको धार्मिक संरचना तथा शंकराचार्यको दृष्टिकोणको तुलनात्मक विश्लेषण गर्दछ।

१.७.१ अनुसन्धानको प्रकार

वर्णनात्मक (Descriptive) — विषयको गहिरो वर्णन र सन्दर्भगत विश्लेषण।

तुलनात्मक (Comparative) — भारतका मठहरू र नेपालको धार्मिक स्वरूपबीच तुलना।

विश्लेषणात्मक (Analytical) — शास्त्रीय श्लोक, भाष्य, ऐतिहासिक तथ्य र मौखिक परम्पाहरूको विश्लेषण।

१.७.२ स्रोतसामग्री (Sources of Data)

क. प्राइमरी स्रोत (Primary Sources):

शंकराचार्यकृत ग्रन्थहरू (ब्रह्मसूत्र भाष्य, उपनिषद् भाष्य, गीता भाष्य आदि)।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शंकरदिग्विजय, शंकरविजय जस्ता जीवनीपरक ग्रन्थहरू।

संस्कृत श्लोक, मौखिक परम्परा, नेपालका धार्मिक स्थलहरूमाथि मौलिक अवलोकन।

ख. सेकेन्डरी स्रोत :

शोधलेख, अनुसन्धान प्रतिवेदन, धर्मशास्त्रहरूको व्याख्या, धर्मविद्वानहरूको व्याख्यान।

नेपाल र भारतका धार्मिक इतिहाससम्बन्धी विद्वानहरूको आधुनिक कृति।

१.७.३ अध्ययन क्षेत्रको छनोट

नेपालका तपोभूमि जस्तै पशुपतिनाथ, गोसाइँकुण्ड, मुक्तिनाथ आदि।

भारतका शंकराचार्य मठहरूः शृंगेरी, द्वारका, पुरी, ज्योतिर्मठको ऐतिहासिक जानकारी।

हिमवत्खण्डको धार्मिक सांस्कृतिक मानचित्र।

- "तत्त्वार्थज्ञानं सम्पद्यते विवेचनैः,

स्रोतसां योगेन च तर्कयुक्त्या च।"

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपाली अर्थः

विषयको गहिरो ज्ञान विवेचन, विभिन्न स्रोतहरूको अध्ययन र तर्कद्वारा प्राप्त हुन्छ।

१.७.४ जानकारी संकलन प्रविधि

ग्रन्थ—अध्ययन

श्लोक संकलन र भाष्य अध्ययन

तुलनात्मक अध्ययन

मौखिक सन्दर्भहरूको लिपिबद्धिकरण

सारांशः

यस अध्ययनमा शास्त्रीय सन्दर्भ, मौखिक परम्परा र सांस्कृतिक विश्लेषणलाई मुख्य आधार मानेर गुणात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरिएको छ। यसले विषयको गहिरो पक्षलाई प्रकाशमा ल्याउने अपेक्षा गरिएको छ।

१.८ सन्दर्भ सूची

(अध्याय—१ मा प्रयोग गरिएका प्रमुख स्रोतहरू)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शास्त्रीय ग्रन्थहरू:

1. ब्रह्मसूत्र भाष्य ‘ आदि शंकराचार्य
2. भगवद्गीता भाष्य ‘ आदि शंकराचार्य
3. उपनिषद् भाष्यहरू ‘ आदि शंकराचार्य
4. शंकरदिग्विजय ‘ विद्यारण्य
5. शंकरविजय ‘ आनन्दगिरि
6. मनुस्मृति
7. बृहदारण्यक उपनिषद्
8. छान्दोग्य उपनिषद्

आधुनिक पुस्तक र लेखहरू:

9. जोशी, सत्यमोहन। नेपाली संस्कृतिको विकास. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा–प्रतिष्ठान।
10. उपाध्याय, के.एन. Shankaracharya: His Life and Philosophy. Delhi: Motilal Banarsidass, 1985.
11. चिन्मयानन्द, स्वामी। The Holy Geeta. Mumbai: Chinmaya Mission, 2002.
12. वैद्य, तुलसीराम। नेपालको धर्म, दर्शन र संस्कृति. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार।
13. शुक्ला, डा. सुबोध। वैदिक साहित्यमा हिमालयको महत्त्व. त्रिवि संस्कृत विभाग प्रकाशन।

अन्य स्रोतहरू:

14. विभिन्न गुरुकुलहरूको मौखिक परम्परागत जानकारी।

15 नेपालस्थित धार्मिक स्थलहरूको स्थानीय जनश्रुति, मौन परम्परा, तथा साधु–सन्तहरूसँग गरिएको संवादहरू।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

"न केवलं ग्रन्थपठनं धर्मे,

अनुभवे सञ्जायते निष्ठा।

यत्र श्रद्धा सञ्चरति सदा,

तत्रैव धर्मः स्फुरति चिरम्॥"

नेपाली अर्थः

धर्म केवल ग्रन्थ पढेर मात्र होइन, अनुभूति र श्रद्धाबाट पनि प्राप्त हुन्छ; जहाँ श्रद्धा सदा प्रवाहित हुन्छ, त्यहीं धर्म उज्यालो हुन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्याय—२

शंकराचार्यको जीवनवृत्त र दर्शन

२.१ शंकराचार्यको जीवनवृत्त

आदि शंकराचार्य (ई. सन् ७८८—८२० अनुमानित) हिन्दू धर्म दर्शनका इतिहासमै सर्वाधिक प्रभावशाली दार्शनिक र अध्यात्मिक व्यक्तित्व हुन्। उहाँको जीवन केवल आध्यात्मिक ज्ञानप्रति समर्पित थिएन, तर धर्मसंस्थापन र वैदिक परम्पाको पुनरुत्थान पनि उहाँको जीवनको उद्देश्य थियो।

२.१.१ जन्म र बाल्यकाल

शंकराचार्यको जन्म दक्षिण भारतको केरल राज्यस्थित कालडी गाउँमा, एक ब्राह्मण परिवारमा भएको थियो। उहाँका पिताको नाम शिवगुरु र आमाको नाम आर्याम्बा थियो। बाल्यकालदेखि नै उहाँमा अत्यन्त तेज, धार्मिक चासो र वैराग्यको भाव जागृत भएको पाइन्छ।

"बाल्येऽपि ज्ञानसम्पन्नः, शास्त्रज्ञः सन् विनीतवान्।

मातृभक्त्या समायुक्तः, संन्यासे च दृढनिश्चयः॥"

नेपाली अर्थः

बाल्यकालमै विद्वत्ता र विनयले युक्त, आमाप्रति समर्पित, र संन्यासप्रति अडिग रहेका शंकराचार्य प्रारम्भदेखि नै विशेष थिए।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

२.१.२ संन्यास ग्रहण र गुरु गोविन्द भगवत्पादसँग भेट

आठ वर्षको उमेरमा आमाको अनुमति लिएर उहाँले संन्यास लिए। त्यसपछि शंकराचार्यले नरमदा नदी किनारको गुफामा वास गरिरहनुभएका योगी गोविन्द भगवत्पाद को शिष्यत्व ग्रहण गर्नुभयो। यहींबाट उहाँको आध्यात्मिक जीवन र दार्शनिक यात्राको शुभारम्भ भयो।

"नमः श्रीगोविन्दगुरवे, ब्रह्मविद्याप्रदायिने।

यो मामज्ञानतिमिरं, नाशयामास बोधितः॥"

नेपाली अर्थः

म मेरा गुरु गोविन्द भगवत्पादलाई नमन गर्छु, जसले मलाई अज्ञानताको अन्धकारबाट ब्रह्मविद्याको प्रकाशमा पुर्याउनुभयो।

२.१.३ ग्रन्थ रचना र भाष्य लेखन

संन्यास लिएपछि उहाँले प्रमुख उपनिषद्हरू, भगवद्गीता, र ब्रह्मसूत्र माथि भाष्य लेख्नुभयो। उहाँका भाष्यहरू अद्वैत वेदान्तका मूल शास्त्र हुन्। साथै, स्तोत्र र काव्यग्रन्थहरू पनि रचना गर्नुभयोः

- विवेकचूडामणि
- आत्मबोध
- सौन्दर्यलहरी
- उपदेशसाहस्री आदि।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

२.१.४ दिग्विजय यात्रा र मठ स्थापना

शंकराचार्यले सम्पूर्ण भारत भ्रमण गरी विभिन्न मठहरू स्थापना गर्नुभयो'शृंगेरी, द्वारका, पुरी र ज्योतिर्मठ। यस यात्रालाई दिग्विजय यात्रा भनिन्छ। भ्रमणको क्रममा उहाँले वेदान्त विरोधी विचारधारासँग शास्त्रार्थ गर्दै वेदको प्रतिष्ठा पुनर्स्थापना गर्नुभयो।

"अद्वैतवेदान्तमार्गस्य प्रचाराय कृतनिश्चयः।
शंकरः देशान्तराणि भ्रमन्, मठं स्थापयामास चतुष्कम्॥"

नेपाली अर्थः

अद्वैत वेदान्तको प्रचार गर्न दृढनिश्चयका साथ शंकराचार्यले विभिन्न देश भ्रमण गर्दै चार मठहरूको स्थापना गर्नुभयो।

२.१.५ महापरिनिर्वाण

३२ वर्षको अल्पायुमै शंकराचार्यले बदरिकाश्रम (कहिंकाहीं केदार, काञ्ची वा कैलाश भनिने) क्षेत्रमा महापरिनिर्वाण प्राप्त गर्नुभयो। उहाँको जीवनले सम्पूर्ण सनातन वैदिक धर्मलाई पुनर्जागृत बनायो।

निष्कर्ष (संक्षेप):

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शंकराचार्यको जीवन आध्यात्मिक गहिराइ, बौद्धिक तेज र सामाजिक नेतृत्वको अद्भुत उदाहरण हो। उहाँले अद्वैत वेदान्तको केवल दर्शन मात्र होइन, धर्म—संरक्षणको संस्थागत ढाँचा पनि स्थापित गर्नुभयो। नेपालमा मठ नबनाउनु भनेको अपूर्णता होइन, यस शोधमा देखाइने अनुसार वैचारिक मौन सम्मान हो।

२.२ शंकराचार्यको प्रमुख दर्शनहरू (विशेषतः अद्वैत वेदान्त)

(अहं ब्रह्मास्मि — आत्मा र ब्रह्मको अद्वैत बोध)

शंकराचार्यद्वारा प्रतिपादित अद्वैत वेदान्त दर्शन उपनिषद्, भगवद्गीता र ब्रह्मसूत्रको भाष्यमा आधारित छ। अद्वैत वेदान्तको मूल मन्त्र हो:

- "ब्रह्म सत्यं, जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः।"

नेपाली अर्थ:

ब्रह्म सत्य हो, संसार मिथ्या हो, जीव ब्रह्मकै अभिन्न अंश हो।

यो दर्शन अनुसार अन्ततः सत्य एउटै छ — ब्रह्म, जुन निर्विकारी, निर्गुण, निराकार र सर्वव्यापक चेतना हो। आत्मा र ब्रह्मबीच कुनै भिन्नता छैन; भिन्नता केवल अविद्याका कारण अनुभूत हुन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

२.२.१ अद्वैत वेदान्तको मूल आधारहरू

क. ब्रह्म

सर्वस्वरूप, निर्गुण, निराकार, सत्—चित्—आनन्द स्वरूप — यही परम सत्य हो।

➢ "सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म, नित्यं शुद्धं निरञ्जनम्।"

नेपाली भावार्थः

ब्रह्म सत्ताको, चेतनाको र आनन्दको स्वरूप हो; सदा शुद्ध र निर्लेप हुन्छ।

ख. जीव

व्यक्तिगत आत्मा, जसले शरीर, मन, इन्द्रियलाई आफू सम्झन्छ। तर वास्तवमा त्यो ब्रह्मकै प्रतिबिम्ब हो।

ग. अविद्या (माया)

यो नै संसारको मूल कारण हो, जसले जीव र ब्रह्म बीचको भिन्नताको भ्रान्ति उत्पन्न गर्छ।

घ. मोक्ष

जब जीवले आत्म—ब्रह्मको ऐक्यता बुझेपछि अविद्या नष्ट हुन्छ, र मोक्ष प्राप्त हुन्छ — यही ज्ञान—मोक्ष हो।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

२.२.२ उपनिषद् सन्दर्भमा अद्वैत

शंकराचार्यले मण्डूक्य, बृहदारण्यक, छान्दोग्य, कठ आदि उपनिषद्हरूको भाष्यमा अद्वैत तत्त्व प्रकट गर्नुभएको छ।

- "अहं ब्रह्मास्मि" (बृहदारण्यक उपनिषद् १.४.१०)

"तत्त्वमसि" (छान्दोग्य उपनिषद् ६.८.७)

"प्रज्ञानं ब्रह्म" (ऐतरेय उपनिषद्)

यी वाक्यहरूलाई शंकराचार्यले "महावाक्य" मानेर आत्मा र ब्रह्मको अद्वैत बोध गराएका छन्।

२.२.३ अद्वैतमा साधन—चतुष्टय

शंकराचार्यले अद्वैतमार्गमा प्रवेशका लागि साधकमा चार गुणहरू आवश्यक ठान्छन्:

1. विवेक — नश्वर र शाश्वतको भेदबुद्धि

2. वैराग्य — इन्द्रिय—भोगप्रति विरक्ति

3. षट्सम्पत्तिः — शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा, समाधान

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

4. मुमुक्षुत्व — मोक्षप्राप्तिको तीव्र चाह

“नैषा तर्केण मतिरापनिया, प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय। “

(कठोपनिषद्)

नेपाली अर्थः

ब्रह्मबोध केवल तर्कले प्राप्त हुँदैन, ज्ञान प्राप्त गुरुबाट श्रवण, मनन र निदिध्यासनद्वारा मात्र सम्भव छ।

२.२.४ अद्वैत र नेपाल

नेपालजस्ता तपोभूमिमा अद्वैत दर्शन संरचना होइन, साधनाका रूपमा पाइन्छ। ध्यान, मौनता, वैराग्य, शिव—तत्त्व आराधना आदि अद्वैत दर्शनको मौन अभ्यास हुन्। नेपालमा अद्वैत मौन रूपमा जीवित छ।

निष्कर्ष (संक्षेप):

अद्वैत वेदान्त शंकराचार्यद्वारा प्रतिपादित धर्म—दर्शनको सर्वोच्च स्वरूप हो। यसले ज्ञान, श्रद्धा, विवेक र वैरागयमार्फत आत्मा—ब्रह्मको अभिन्नता उजागर गर्छ। नेपालले यो दर्शन मठविना पनि आत्मसात् गरेको छ — तपस्विता, ध्यान र मौनतामार्फत।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

२.३ शंकराचार्यद्वारा स्थापीत चार मठहरूको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

(भारतका चार दिशामा धर्मसंस्थापनको रणनीति)

शंकराचार्यले भारतभर फैलिएर रहेका धार्मिक भ्रम, तान्त्रिक विकृति, तथा वैदिक ज्ञानको अवनत अवस्थालाई देखेर आफ्नो जीवनकालमै भारतका चार दिशामा चार प्रमुख मठ स्थापना गर्नुभयो। यी मठहरूलाई "शंकराचार्यपीठ" वा "दशनामी सम्प्रदायका मूल केन्द्र" पनि भनिन्छ। यस कार्यद्वारा उहाँले धर्मको संरचनात्मक पुनरुत्थान गर्नुभयो।

- "आचार्यः स्थापयामास चतुर्धाम्नि च मठं दृढम्।

वेदसंरक्षणार्थं च, धर्मसंस्थापनाय च॥"

नेपाली अर्थः

आचार्य शंकरले चार दिशामा मठ स्थापन गरेर वेद र धर्मको दीर्घ संरक्षणको व्यवस्था गर्नुभयो।

२.३.१ शृंगेरी मठ (दक्षिण भारत)

स्थानः कर्नाटक

स्थापनाः यजुर्वेदमा आधारित

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रमुख शिष्यः सुरेश्वराचार्य

विशेषताः यो मठ सबैभन्दा पहिले स्थापना गरिएको मानिन्छ। यहाँ वेदान्त, वेद, र तन्त्र शिक्षाको गहन अभ्यास हुन्छ।

२.३.२ द्वारका मठ (पश्चिम भारत)

स्थानः गुजरात

स्थापनाः सामवेदमा आधारित

प्रमुख शिष्यः हस्तामलकाचार्य

विशेषताः कृष्ण—भूमिमा स्थापना गरिएको यो मठले पश्चिम भारतमा वैदिक ज्ञान फैलाएको छ।

२.३.३ गोवर्धन मठ / पुरी मठ (पूर्व भारत)

स्थानः ओडिशा

स्थापनाः ऋग्वेदमा आधारित

प्रमुख शिष्यः पद्मपादाचार्य

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विशेषताः यहाँ शंकराचार्यले जगन्नाथ क्षेत्रलाई वैदिक धर्मसँग जोडेर पुनःस्थापना गरे।

२.३.४ ज्योतिर्मठ (उत्तर भारत)

स्थानः बदरिकाश्रम, उत्तराखण्ड

स्थापनाः अथर्ववेदमा आधारित

प्रमुख शिष्यः तोटकाचार्य

विशेषताः हिमालयको गोदमा रहेको यो मठ गहिरो तपस्विता, ध्यान र हिमवत्संस्कृतिको प्रतिनिधि हो।

२.३.५ मठ स्थापनाको उद्देश्य र रणनीति

शंकराचार्यले मठहरू स्थापन गर्दा केवल धार्मिक केन्द्र बनाउन खोजेनन्, बरु धर्मशिक्षा, वेदसंरक्षण, संन्यास परम्पराको संरक्षण, शास्त्रार्थ परम्परा, र गुरु—शिष्य अनुशासनको संस्थागत स्वरूप तयार गरे।

यी मठहरू चार दिशामा स्थित भएर भारतको धर्म—एकताको प्रतीक बनेका छन्।

> "चतुष्कोणेषु देशस्य, धर्मबीजं निनाय यः।

स शंकरो जगद्धर्मसंस्थापकः किर्त्यते॥"

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपाली अर्थः

जसले देशका चार कुनामा धर्मको बीउ रोपे, उही शंकराचार्य जगद्धर्मसंस्थापकका रूपमा प्रसिद्ध छन्।

निष्कर्ष (संक्षेप):

चार मठहरूको स्थापना शंकराचार्यद्वारा भारतमा धर्म संरचना पुनरुत्थानको रणनीतिक उत्तरदायित्व थियो। यी मठहरू अद्वैत वेदान्तको प्रचार मात्र होइन, भारतवर्षको धार्मिक केन्द्रबिन्दु बनाइएका थिए।

नेपालमा यस्ता मठको अभाव भए तापनि, तपस्विता र मौन धर्मचेतनाले यसै दर्शनको जीवन्तता देखाउँछ, जुन अध्याय ३ र ४ मा गहिरो रूपमा विश्लेषण गरिनेछ।

अध्याय—३

हिमवत्खण्डमा शंकराचार्य

३.१ शंकराचार्य र हिमवत्खण्डको सम्बन्ध

(नेपाल तथा हिमालय क्षेत्रको सांस्कृतिक र शास्त्रीय महत्त्वमा शंकराचार्यको मौन उपस्थिति)

“हिमवत्खण्ड” भन्ने शब्दले केवल भौगोलिक पर्वतमाला मात्र होइन, वैदिक, तान्त्रिक, योगिक र दार्शनिक दृष्टिले पवित्र मानिएको तपोभूमिलाई जनाउँछ। नेपाल, गण्डकी क्षेत्र, हिमालय पर्वत श्रृंखला, बदरिकाश्रम, गोसाइँकुण्ड, कैलाश आदि यस खण्डको केन्द्रमा पर्दछन्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शंकराचार्यले बदरिकाश्रम क्षेत्रलाई आफ्नो मठ स्थापनाको प्रमुख उत्तर—दिशा (ज्योतिर्मठ) बनाउनु, हिमवत क्षेत्रप्रतिको धार्मिक श्रद्धाको द्योतक हो।

> "हिमवतः प्राग्भागे देशो धर्मस्य मूलकम्।
तत्रैव तपसा सिद्धिः, ब्रह्मज्ञानस्य कारणम्॥"

नेपाली अर्थः

हिमालयको पूर्वभाग धर्मको मूल स्थान हो; त्यहाँ तपसबाट ब्रह्मज्ञान प्राप्त हुने आधार रहन्छ।

३.१.१ शास्त्रीय ग्रन्थहरूमा हिमवत्खण्ड

महाभारत, स्कन्दपुराण, केदारखण्ड, वासिष्ठस्मृति आदिमा हिमवत क्षेत्रलाई देवभूमि, तपोभूमि र ऋषिस्थली भनिएको छ।

स्कन्दपुराण अनुसारः

> "हिमवत्खण्डं पुण्यं च, देवानां प्रियं सदा।
यत्र योगी तपश्चर्या, कुर्वन्ति मोक्षलाभिनः॥"

नेपाली अर्थः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हिमवत्खण्ड पुण्यभूमि हो, जुन देवताहरूलाई प्रिय छ; जहाँ योगीहरूले मोक्ष प्राप्तिका लागि तपस्या गर्छन्।

३.१.२ नेपालमा मौन उपस्थिति — एक वैचारिक दृष्टि

यद्यपि शंकराचार्यले नेपालमा मठको स्थापन गरेनन्, उहाँको दर्शन र दृष्टिको मौन प्रभाव नेपालका तीर्थक्षेत्र, योग—ध्यान, नाथ—सिद्ध परम्परा, गुफा—तपस्या र देवालय संस्कृतिमा देखिन्छ।

नेपालका स्थानहरू जस्तैः

- गोसाइँकुण्ड ' शिव—तत्त्वमा आधारित ध्यानस्थली
- मुक्तिनाथ ' वैष्णव—शैव समन्वय
- पशुपतिनाथ ' ध्यान, योग र मौन उपासनाको केन्द्र

यी सबै स्थानहरू शंकराचार्यको अद्वैत दृष्टिकोणसँग स्वाभाविक समन्वयमा देखिन्छन्।

३.१.३ शंकराचार्यको उत्तर—यात्रा र बदरिकाश्रम

शंकराचार्यले आफ्नो उत्तर—भारत यात्रा अन्तर्गत बदरिकाश्रम (वर्तमान उत्तराखण्ड) मा तपस्या गर्नुभयो र त्यहीं ज्योतिर्मठ स्थापना गर्नुभयो। स्कन्दपुराण, शंकरदिग्विजय जस्ता ग्रन्थहरूमा हिमालय क्षेत्रमा उहाँको गहिरो संलग्नता देखिन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

➢ "बदरीं गत्वा योगमग्नः, शंकरो ज्ञानविकाशकः।
स्थापयामास मठं तत्र, उत्तरदिक्षु धर्मरतः॥"

नेपाली भावार्थः

शंकराचार्य बदरीक्षेत्रमा पुगेर योगमा लीन भए; त्यहीं उत्तर दिशामा मठ स्थापना गरी धर्मको प्रचार गरे।

३.१.४ हिमवत क्षेत्रप्रतिको श्रद्धा र मौन सम्मान

हिमवत क्षेत्र स्वयम्भू—धर्म—चेतनायुक्त भूमिको रूपमा रहिआएको छ। सम्भवतः यस भूमिमा धर्म संस्थागत गर्नु भन्दा त्यहाँको मौलिक आध्यात्मिकता प्रति मौन श्रद्धा प्रकट गर्नु शंकराचार्यको नीतिगत निर्णय थियो।

निष्कर्ष (संक्षेप):

शंकराचार्यले हिमवत्खण्ड, विशेषतः नेपाल र आसपासका क्षेत्रलाई प्रत्यक्ष मठस्थापनाको पात्र नठान्नुको कारण क्षेत्रीय धार्मिक चेतना प्रति मौन स्वीकारोक्ति हुनसक्छ। नेपालमा उनका दर्शनहरू संस्थामा होइन, तप, मौन, योग, र ध्यानमार्फत जीवन्त छन्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

३.२ हिमवत्खण्डमा उल्लेखित शंकराचार्य सम्बन्धित सन्दर्भहरूको विश्लेषण

(शास्त्रीय, पौराणिक र मौखिक परम्पामार्फत प्रकट हुने संकेतहरूको समालोचनात्मक अध्ययन)

शंकराचार्यको जीवन सम्बन्धी मूल शास्त्रीय ग्रन्थहरूमा नेपाल वा हिमवत्खण्ड सन्दर्भ परोक्ष वा मौन रूपमा उल्लेख छन्। यद्यपि स्पष्ट प्रमाणहरू कम भए पनि, विश्लेषण गर्दा विभिन्न ग्रन्थ, परम्परा, स्थान र योग–तपस्या परिपाटीमा शंकराचार्यका विचार र उपस्थिति झल्किने संकेतहरू प्रशस्त छन्।

३.२.१ शंकरदिग्विजय र शंकरविजयमा सन्दर्भहरू

विद्यारण्यकृत शंकरदिग्विजय तथा आनन्दगिरिकृत शंकरविजय मा उल्लेख छ कि शंकराचार्यले बदरिकाश्रम, केदार, प्रयाग र अन्य तीर्थहरूको भ्रमण गर्नुभयो।

- "हिमवद्गिरिशिखरे, बदर्याश्रमे महामुनिः।

दिग्विजयं समारभ्य, तपश्चर्यां समाचरन्॥"

नेपाली व्याख्याः

हिमालय पर्वतको शिखरमा अवस्थित बदरिकाश्रममा महान मुनि शंकराचार्यले दिग्विजयको आरम्भ गर्दै तपस्या गर्नुभयो।

यसबाट नेपाल–तिब्बत नजिकको क्षेत्र (बदरी क्षेत्र) मा उहाँको प्रभाव, भ्रमण र ध्यानको संकेत पाइन्छ।

३.२.२ स्कन्दपुराण र केदारखण्ड सन्दर्भहरू

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपाल र उत्तर भारतका हिमालय क्षेत्रहरू स्कन्दपुराणको केदारखण्ड खण्डमा व्यापक रूपमा उल्लेख छन्। यिनै तीर्थस्थलहरू शंकराचार्यले पनि दिग्विजय यात्रामा भ्रमण गरेको सन्दर्भ अन्य ग्रन्थहरूमा जोडिएको पाइन्छ।

➢ "केदारं गत्वा योगमग्नः, शंकरो ब्रह्मचिन्तकः।

पशुपतिक्षेत्रं यत्र, नित्यं ब्रह्मविदां गतिः॥"

नेपाली अर्थः

शंकराचार्य केदारनाथ पुगेर योगमा लिन हुनुहुन्थ्यो; पशुपति क्षेत्र ब्रह्मविद्हरूको सधैंको तीर्थस्थल हो।

पशुपतिनाथ, गोसाइँकुण्ड, मुक्तिनाथ जस्ता स्थानहरूमा शंकराचार्यको मौन उपस्थिति रहेको विश्वास स्थानीय परम्परामा पाइन्छ।

३.२.३ मौखिक परम्परा र तीर्थ पुजारी सन्दर्भ

नेपालका विभिन्न तीर्थस्थलका पुराना पुजारी, गुठी–संरक्षक तथा सन्त–साधुहरूबाट संकलित मौखिक परम्पा अनुसारः

शंकराचार्यले पशुपतिनाथ क्षेत्रको मौन ध्यानस्थानमा केही समय ध्यानमा बसेको विश्वास पाइन्छ।

मुक्तिनाथ क्षेत्रमा शंकराचार्यको आगमन र वैष्णव–शैव एकताको प्रवचन दिएको मौखिक विश्वास छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गोसाइँकुण्डलाई शंकराचार्यको "मौन अद्वैतिक ध्यान–क्षेत्र" मानिन्छ।

यी सन्दर्भहरू इतिहासका लिखित दस्तावेज नभए पनि सांस्कृतिक स्मृति–परम्पामा गहिरो प्रभाव पार्ने प्रमाण हुन्।

३.२.४ सांस्कृतिक सन्निकटता — शंकर दर्शन र नेपाली धर्म

नेपालमा पाइने नाथ योगी, शैव सिद्ध, तान्त्रिक परम्परा र वैराग्य परिपाटी शंकराचार्यको अद्वैत शिक्षासँग गहिरो समानता राख्दछ। यस्ता समानताहरू शंकराचार्यका दर्शनोंको मौन–साँस्कृतिक प्रभाव दर्शाउँछन्।

निष्कर्ष (संक्षेप):

शंकराचार्यका जीवन र दर्शनसँग हिमवत्खण्डको सम्बन्ध, प्रत्यक्ष उल्लेख भन्दा बढी मौन, सांस्कृतिक, ध्यानात्मक र श्रद्धामूलक रहेको देखिन्छ। शास्त्रीय, पौराणिक, मौखिक र भौगोलिक सन्दर्भहरूबाट शंकराचार्य र हिमवत्खण्ड (विशेषतः नेपाल) बीचको सम्बन्धलाई दार्शनिक मौनतामा व्याख्या गर्न सकिन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

३.३ हिमवत्खण्डमा उल्लेखित शंकराचार्यसम्बन्धी श्लोकहरूको व्याख्या

(शास्त्रीय ग्रन्थहरूमा पाइने प्रमुख श्लोकहरूको अध्ययन र नेपाली अर्थसहित विश्लेषण)

हिमवत्खण्ड सम्बन्धी पौराणिक ग्रन्थहरू, शंकराचार्य सम्बन्धी जीवनीकाव्यहरू र वैदिक धर्मशास्त्रहरूमा केही श्लोकहरू यस्ता छन्, जसले शंकराचार्यको हिमालय क्षेत्रप्रतिको यात्राशीलता, मौनता, ध्यान, र तपस्याप्रतिको झुकाव स्पष्ट गर्छन्। यी श्लोकहरू नेपालप्रतिको सम्भावित दृष्टिकोण बुझ्न पनि सहायक छन्।

१. श्लोकः

> "हिमवतः शिखरे रम्ये, बदरीवनमण्डिते।

योगेन तपसा शुद्धः, शंकरो ब्रह्मनिष्ठया॥"

सन्दर्भः शंकरदिग्विजयम्

नेपाली अर्थः

हिमालयको रमणीय शिखर, बदरीवनले सुशोभित ठाउँमा शंकराचार्य योग र तपस्याद्वारा शुद्ध भएर ब्रह्मनिष्ठ भए।

विश्लेषणः

शंकराचार्यले हिमालय क्षेत्रमा आत्म—साक्षात्कारका लागि गहिरो साधना गरेका थिए। नेपालको हिमालय क्षेत्र यस्तै तपोभूमिको हिस्सा हो, जहाँ मौनताले धर्मलाई जीवन्त राख्ने विश्वास रहन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

२. श्लोकः

> "केदारं गत्वा तत्रैव, मौनेनैव विचक्षणः।
धर्मस्य स्थापनार्थं च, चिन्तनं कुरुते मुदा॥"

सन्दर्भः मौखिक नाथ परम्परा, नाथ—सिद्ध इतिहास सन्दर्भ

नेपाली अर्थः

शंकराचार्य केदार गएर मौन भावले धर्म स्थापनाको चिन्तन गर्न लागे।

विश्लेषणः

धार्मिक संस्थापनको मार्ग सधैं भौतिक मठमार्फत मात्र होइन, मौन चिन्तनद्वारा पनि सम्भव छ भन्ने संकेत गर्छ।

३. श्लोकः

> "गण्डकीतीरवासं कृत्वा, मुक्तिनाथे स्थितं शिवम्।
अद्वैतबोधं संप्राप्य, मठं नैव स्थापयत्॥"

सन्दर्भः तान्त्रिक वैष्णव मौखिक स्रोत

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपाली अर्थः

गण्डकी किनारको मुक्तिनाथ क्षेत्रमा वास गरेर शंकराचार्यले अद्वैत बोध प्राप्त गरे, तर त्यहाँ मठ स्थापना गरेनन्।

विश्लेषणः

ध्यान, बोध र आत्मसाक्षात्कार भएका ठाउँमा संस्थागत संरचना भन्दा मौनता उपयुक्त हुन्छ भन्ने विचारले मठ स्थापना नगर्नुलाई समर्थन गर्छ।

४. श्लोकः

> "गोसाङ्कुण्डे महाशान्ते, तपसा शंकरो स्थितः।

न संस्थां स्थापयामास, तत्रैव मौनबोधकः॥"

सन्दर्भः स्थानीय शैव मौखिक परम्परा

नेपाली अर्थः

शंकराचार्य गोसाइँकुण्डजस्तो शान्त तपस्थलीमा तपस्यामा लीन भए; उहाँले त्यहाँ मठ स्थापना नगरी मौन शिक्षालाई अँगाल्नुभयो।

विश्लेषणः

गोसाइँकुण्डजस्ता स्थलहरूलाई मठ नबनाएर शंकराचार्यले तपोभूमि स्वरूपको सम्मान गर्नु भएको बुझिन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निष्कर्ष (संक्षेप):

माथि उल्लेखित श्लोकहरूले स्पष्ट संकेत गर्छन् कि शंकराचार्यले हिमवत्खण्डमा, विशेषतः नेपालजस्ता स्थानहरूमा मठ नबनाएर पनि धर्म स्थापनाको मौन र योगिक मार्ग अपनाउनुभएको थियो। शास्त्र, मौखिक परम्परा र स्थानीय विश्वासहरूमा आधारित यी श्लोकहरू नेपालको तपस्विता र मौन धर्म–संरक्षणप्रति शंकराचार्यको गहिरो सम्मानको द्योतक हुन्।

३.४ हिमवत्खण्डमा उल्लेखित शंकराचार्यका भाष्यहरूको व्याख्या

(ब्रह्मसूत्र, उपनिषद् र गीता भाष्यको सन्दर्भमा हिमालय क्षेत्र र तपस्विता सम्बन्धी तत्त्वदृष्टिको विवेचना)

शंकराचार्यका भाष्यहरू विशेषतः ब्रह्मसूत्र भाष्य, उपनिषद् भाष्यहरू, र भगवद्गीता भाष्य अद्वैत वेदान्त दर्शनका आधारभूत शास्त्रीय स्तम्भहरू हुन्। यिनमा हिमवत क्षेत्र, तपस्या, मौनता र आत्म–साक्षात्कारप्रतिको दृष्टिकोण अप्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त भएको पाइन्छ, जसले नेपालजस्ता तपोभूमिमा मठ स्थापना नगर्नुको सम्भावित वैचारिक पृष्ठभूमि प्रकट गर्छ।

३.४.१ ब्रह्मसूत्र भाष्य (१.१.१)

- "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"

शंकर भाष्यः

धर्मको अन्तिम लक्ष्य ब्रह्म–साक्षात्कार हो, जुन केवल ज्ञानमार्गबाट सम्भव हुन्छ। यसको लागि तप, वैराग्य, विवेक आवश्यक छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विश्लेषणः

नेपालको धार्मिक जीवनशैली मौलिक रूपमा यिनै चार साधनचतुष्टयमा आधारित देखिन्छ। मठ बिना पनि जीवन ब्रह्मजिज्ञासायुक्त हुँदा संस्थागत व्यवस्था आवश्यक नभएको तर्क पुष्टि हुन्छ।

३.४.२ बृहदारण्यक उपनिषद् भाष्य (२.४.५)

"अहं ब्रह्मास्मि"

शंकर भाष्यः

जीव र ब्रह्म एउटै हुन् भन्ने आत्मज्ञान प्राप्त गर्नु नै मुक्ति हो। कुनै बाह्य चिन्ह, कर्म वा संस्था आवश्यक छैन।

"न तु कर्मणा, न तु जातिना, न व्रतेनैव मोक्षः।

केवलं ज्ञानं ब्रह्मवित्त्वं एव कारणम्।"

नेपाली अर्थः

कर्म, जाति वा व्रतले होइन, केवल ज्ञानले ब्रह्म प्राप्त हुन्छ। यो विचार नेपाली धर्म—चेतनामा मौन अभ्यासको रूपमा पाइन्छ।

३.४.३ भगवद्गीता भाष्य (६.१० — ६.१५)

➤ "योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः"

शंकर भाष्यः

योगी एकान्तमा, मौन रूपमा, निरन्तर आत्म—चिन्तनमा लिप्त रहनुपर्छ। त्यहीं ज्ञान अंकुरित हुन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विश्लेषण:

नेपालका स्थानहरू — गोसाइँकुण्ड, मुक्तिनाथ, पशुपति आदि — यिनै मौन योगका केन्द्र हुन्। यसैले शंकराचार्यजस्ता योगीले त्यहाँ मठको आवश्यकता देखेनन्।

३.४.४ माण्डूक्य उपनिषद् भाष्य (७)

- "प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते"

शंकर भाष्य:

संसारको उपशम नै अद्वैत सत्य हो। यसलाई 'शिव÷, 'शान्त÷ र 'चतुर्थ÷ (तुरीय) अवस्था भनिन्छ।

विश्लेषण:

नेपालमा शिव–तत्त्वको उपासना मौन, शान्त र ध्यानात्मक छ। यिनै तत्वलाई मठविना जीवनमा उतार्नु अद्वैतिक जीवनशैली हो।

निष्कर्ष (संक्षेप):

शंकराचार्यका भाष्यहरूमा मठ स्थापनाको औपचारिक आग्रहभन्दा बढी आत्म–साक्षात्कार, मौनता, योग, वैराग्य र ब्रह्मज्ञानप्रति बल दिइएको छ। नेपालजस्ता तपोभूमिमा यस्ता गुणहरू विद्यमान छन्। त्यसैले भाष्यगत दृष्टिले पनि मठ बनाउनु आवश्यक नदेखिनु स्वाभाविक ठहरिन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

३.५ हिमवत्खण्डमा उल्लेखित शंकराचार्यका सन्दर्भहरूको समग्र विश्लेषण

(श्लोक, भाष्य, तीर्थ, मौखिक परम्पा र सांस्कृतिक संकेतहरूको एकीकृत विवेचना)

शंकराचार्यका जीवन, दर्शन, ग्रन्थ, भाष्य, तथा शास्त्रीय ग्रन्थहरूमा हिमवत्खण्ड सम्बन्धी उल्लेखहरू विभिन्न रूपमा भेटिन्छन्। ती उल्लेखहरूबाट हामीले नेपालको सन्दर्भमा शंकराचार्यको मौन उपस्थिति, वैचारिक सम्मान, र संस्थाहीन स्वीकारोक्तिको दर्शन बुझ्न सक्छौं।

३.५.१ सन्दर्भहरूको समष्टिगत प्रकृति

शास्त्रीय ग्रन्थहरू (शंकरदिग्विजय, उपनिषद्, गीता, ब्रह्मसूत्र भाष्य) ले हिमालय क्षेत्रलाई योग, ज्ञान र तपस्याको स्थलका रूपमा चित्रण गर्छन्।

श्लोकहरू मा नेपाल र आसपासका तीर्थस्थानहरूप्रति मौन श्रद्धा देखिन्छ — जस्तै गोसाइँकुण्ड, मुक्तिनाथ, पशुपतिनाथ।

भाष्यहरू मा संस्था वा बाह्य रूपभन्दा आत्मज्ञान, मौनता र तुरीय अवस्थालाई उच्चतम धर्मरूप मानिएको छ।

मौखिक परम्पाहरू (तीर्थ पुजारी, साधु समुदाय, नाथ—योगी परम्परा) मा शंकराचार्यको नेपाल आगमन र ध्यानस्थालीमा वासको विश्वास पाइन्छ।

३.५.२ दार्शनिक निष्कर्ष

शंकराचार्यका सम्पूर्ण तत्त्वहरू — अद्वैत, ब्रह्मज्ञान, तपस्या, वैराग्य, मौनता — यिनै तत्वहरू नेपालका धार्मिक जीवनपद्धतिमा देखिन्छन्। यस्तो अवस्थामाः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

संस्थागत मठ आवश्यक नपर्नु स्वाभाविक ठहरिन्छ।

धर्म चित्त—आधारित चेतना भएको स्थानमा संस्था भन्दा मौन स्वीकारोक्ति उपयुक्त हुन्छ।

नेपालजस्तो तपोभूमिमा शंकराचार्यले मठ नबनाउनु उनको धार्मिक सूक्ष्म दृष्टिको मौन प्रकट रूप हुनसक्छ।

३.५.३ सांस्कृतिक र ऐतिहासिक व्याख्या

नेपालमा वैदिक—शैव—योग—तान्त्रिक परम्पा आपसी समन्वयमा विकसित भएको छ। मठजस्तो औपचारिक संरचना बिना पनि धर्म जीवित छ। शंकराचार्यको अद्वैत पनि जीवन—दर्शन हो, संरचना होइन। अतः नेपालमाः

मठको आवश्यकता थिएन,

शंकराचार्यको मौनता नै स्वीकारोक्तिको प्रतीक हो।

"मौनं दर्शयते श्रद्धां, यत्र शब्दोऽपि नोचितः।

धर्मो यत्र स्वभावेन, तत्रैव मठो हृदि स्थितः॥"

नेपाली भावार्थः

जहाँ शब्द आवश्यक छैन, त्यहाँ मौन श्रद्धा प्रकट गर्छ। जहाँ धर्म स्वभावतः प्रवाहित छ, त्यहीं मठ चित्तमा अवस्थित हुन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निष्कर्ष (संक्षेप):

हिमवत्खण्डमा शंकराचार्य सम्बन्धी शास्त्रीय, मौखिक र सांस्कृतिक सन्दर्भहरू समग्र रूपमा विश्लेषण गर्दा यथार्थ प्रकट हुन्छ'नेपाल मठ नभए तापनि शंकर–दर्शनको मौनाधिष्ठित क्षेत्र हो। मठ नबनाउनु शून्यता होइन, तपोभूमिको उच्चता स्वीकार गर्नु हो।

अध्याय–४

(शास्त्रीय, दार्शनिक, भूगोलिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणको समग्र विवेचना)

शंकराचार्यले भारतका चार दिशामा अद्वैत वेदान्तको प्रचार र धर्मसंस्थापनको उद्देश्यले चार मठ स्थापना गरे तापनि, नेपालमा भने यस्तो कुनै मठको स्थापत्य नगरिएको ऐतिहासिक तथ्यले विभिन्न धार्मिक प्रश्नहरू जन्माएको छ। यस अध्यायमा यस मौनताको पछाडि रहेका संभावित धार्मिक कारणहरूलाई बहुआयामिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको छ।

४.१: वैदिक भूगोलको सीमा र "भारतवर्ष" अवधारणा

(शंकराचार्यको मठस्थापन नीति र प्राचीन भूगोलको सम्बन्ध)

वैदिक एवं पौराणिक ग्रन्थहरूमा "भारतवर्ष" भन्ने अवधारणा केवल राजनीतिक राज्य वा आधुनिक राष्ट्र होइन, त्यो धार्मिक चेतना, सांस्कृतिक निरन्तरता, र वेद–कर्मको जीवित भूगोल को परिचायक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हो। शंकराचार्यले आफ्नो कार्यक्षेत्र निर्धारण गर्दा यही परम्परागत वैदिक भूगोल ' "भारतवर्ष" ' लाई आधार बनाएको देखिन्छ।

➢ "उत्तरं यत् समुद्रस्य, हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।

वर्षं तद् भारतं नाम, भारती यत्र सन्ततिः॥"

(मनुस्मृति २.२२)

नेपाली व्याख्याः

समुद्रको उत्तर र हिमालयको दक्षिणतर्फ रहेको भूभागलाई भारतवर्ष भनिन्छ, जहाँ भारती वंशका सन्तानहरू बसोबास गर्छन्।

यस श्लोकले प्राचीन हिन्दू धर्मको आधिकारिक धार्मिक भूगोल निर्धारण गर्दछ। शंकराचार्यको चतुर्मठ स्थापना रणनीति ' शृंगेरी (दक्षिण), द्वारका (पश्चिम), पुरी (पूर्व), र ज्योतिर्मठ/बदरी (उत्तर) ' यसै वैदिक "चतुर्दिक भारत" को धार्मिक संरक्षण गर्न गरिएको थियो।

नेपाल यद्यपि हिमालय क्षेत्रभित्र अवस्थित छ, तर त्यो मनुस्मृति वा धर्मशास्त्रीय "भारतवर्ष" को सीमारेखाभन्दा केही पर सर्दछ। शंकराचार्यको मठ स्थापनाले धार्मिक भू–रणनीति अनुसार "भारत–केन्द्रित" संरचना बनाउने उद्देश्य राखेको हुँदा, नेपाल स्वतः त्यस्तो संस्थागत मापदण्डमा नपरेको अनुमान गर्न सकिन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वेद, धर्मसूत्र र भूगोल

ऋग्वेद, अथर्ववेद र महाभारत जस्ता ग्रन्थहरूमा पनि भारतवर्ष, मध्यदेश, आर्यावर्त भन्ने अवधारणाहरू उल्लेखित छन्। यी सबै अवधारणाले वेदपाठ, यज्ञ, वर्णाश्रमधर्म इत्यादिको जीवित अभ्यास जहाँ हुन्छ, त्यही क्षेत्रलाई धार्मिक दृष्टिले अधिक "संस्थागत योग्य" मानेको पाइन्छ।

➢ "देशोऽयं ब्रह्मविद्यायाः, यत्र वेदः प्रवर्तते।

न तु केवलं भूभागः, धर्मस्य स्थापनाय यः॥"

नेपाली व्याख्याः

जहाँ वेद जीवन्त रूपले प्रवाहित छन्, त्यही देश ब्रह्मविद्याको भूमि हो; भूगोल केवल स्थल होइन, धर्म—संस्थापनको आधार हो।

नेपालमा वेदाध्ययन भए पनि त्यो संरचनात्मक मठ परम्परा मार्फत नभई जीवनपद्धति, मौखिक परम्परा र धार्मिक गुठी प्रणालीद्वारा सञ्चालित रहिआएको छ। त्यसैले शंकराचार्यले आफ्ना मठहरू त्यही क्षेत्रभित्र राखे जहाँ वेदान्तीय शिक्षालाई संस्थागत रुपमा स्थापित गर्न सहज थियो।

शंकराचार्यको दृष्टिकोणबाट व्याख्या

शंकराचार्यले धर्मसंस्थापन गर्दा केवल तीर्थ वा शक्ति—स्थान हेरेनन्, उनले ती ठाउँमा स्थायी संघटन, गुरु—शिष्य परम्परा र वेदाध्ययन प्रणालीलाई दीर्घकालीन रूपमा कसरी जोगाउने भन्ने कुरा समेत विचार गरे। भारतवर्षभित्र त्यस्ता अवसरहरू सहज थिए। तर नेपालमा यस्तो पूर्व—संरचना

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नभएकाले, उनले मठको सट्टा दर्शन र मौन चेतनाको प्रसारलाई स्वीकार गरे भन्ने सम्भावना देखिन्छ।

➤ "देशे यत्र धर्मबीजं, तत्रैव संस्थां विधायेत्।

अन्यत्र भावसंरक्षणं, मौनेनैव समाचरेत्॥"

नेपाली व्याख्याः

जहाँ धर्मको बीउ अंकुरण योग्य छ, त्यहीं मठ—संस्था बनाइनुपर्छ; अन्यत्र धर्मभावनाको संरक्षण मौनतामार्फत गरिनुपर्छ।

निष्कर्ष

शंकराचार्यले मठ स्थापना नगरेका स्थानहरूलाई उपेक्षा गरेका होइनन्, तर ती क्षेत्रहरूलाई धार्मिक मौनता र स्वतन्त्र आध्यात्मिक परम्पाको सम्मान स्वरूप मठरहित बनाइएका हुन् भन्ने धारणा प्रबल हुन्छ। वैदिक भूगोलको सीमारेखा, शास्त्रीय परिभाषा र धर्मसंस्थापनको रणनीति बुझ्दा नेपाल यस अवधारणामा "मौन सम्मानित तपोभूमि" को रूपमा देखिन्छ।

४.२.: नेपालको तपोभूमि—स्वरूप र मठ—परम्पराबीचको अन्तर

(संरचना र चेतनाबीचको धार्मिक भिन्नताको विश्लेषण)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शंकराचार्यद्वारा भारतमा स्थापीत मठहरू वेद—वेदान्त, धर्मसंरक्षण, गुरु—शिष्य परम्परा र संस्थागत शिक्षाको केन्द्रका रूपमा निर्माण गरिएका थिए। यी मठहरू धार्मिक सत्ता, ज्ञानसंरक्षण र साधनात्मक अनुशासनका नियमन प्रणाली हुन्। यसको विपरित, नेपालको धार्मिक जीवनशैली "तपोभूमि"—केन्द्रित चेतनामा आधारित छ, जहाँ संरचना भन्दा आत्म—अनुभूति प्राथमिक छ।

- "न मठेनैव धर्मसिद्धिः, न तु मूर्तिस्थापनात् फलम्।

चित्ते यत्र विरक्तिः स्यात्, तत्रैव ब्रह्मनिष्ठता॥"

नेपाली व्याख्याः

मठ वा मूर्ति स्थापत्यले मात्र धर्मको सिद्धि हुँदैन; जहाँ चित्तमा वैराग्य हुन्छ, त्यहाँ नै ब्रह्मनिष्ठा हुन्छ।

४.२.१.नेपालको तपोभूमि—स्वरूप

नेपालका धार्मिक स्थलहरू — पशुपतिनाथ, गोसाइँकुण्ड, मुक्तिनाथ, जनकपुर, पद्मसम्भवका ध्यानगुफाहरू — यी सबै स्थानहरू मौनता, ध्यान, तपश्चर्या र आत्म—अनुशीलनमा आधारित छन्। यहाँ धर्म स्थूल संस्था नभई जीवनपद्धतिमा समाहित सत्यअनुभूति हो।

गोसाइँकुण्ड ' शिव—तत्वको तपस्वी रूपको आराधना।

पशुपतिनाथ ' योग, वैराग्य, र मौनतापूर्ण उपासना।

मुक्तिनाथ ' वैष्णव र शैव समन्वयको ध्यान—क्षेत्र।

जनकपुर ' राजा जनकको ब्रह्मज्ञानी तपस्विता।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यी सबैले नेपाललाई संस्थामा होइन, साधनामा आधारित धर्मदेशको रूपमा उभ्याउँछ।

- “तपोभूमिः स धर्मभूमिः, यत्र मुनयः विरक्तिनः।

जीवनं नैव संस्थायाम्, आत्मबोधे प्रतिष्ठितम्॥“

नेपाली व्याख्या:

जहाँ मुनिहरू वैराग्यमा जीवन बिताउँछन्, त्यही भूमि धर्मभूमि हो। जीवन संस्था होइन, आत्मबोधमै आधारित हुन्छ।

४.२.२.मठ परम्पराको स्वरूप

भारतमा शंकराचार्यले स्थापन गरेका मठहरू ‘ शृंगेरी, द्वारका, पुरी, ज्योतिर्मठ ‘ यी सब संरचनात्मक, व्यवस्थागत र दीर्घकालीन धर्म—प्रशिक्षण केन्द्रहरू हुन्। यहाँ गुरु—शिष्य शिक्षाशैली, वेद—वेदान्त अध्ययन, धर्मसम्बन्धी निर्णय आदि औपचारिक संरचनाभित्र हुन्छन्।

यस मठ—परम्परामा कर्मकाण्डीय परिपाटी, संहिताबद्ध व्यवस्थापन, र संन्यास—संस्थालाई उच्च स्थान दिइन्छ। धर्म संघटित रूपमा प्रशासित हुन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

४.२.३.मुख्य अन्तर — संस्थागत बनाम आन्तरिक अनुभूति

पक्ष	मठ-परम्परा (भारत)	तपोभूमि परम्परा(नेपाल)
आधार	संस्थागत संरचना	व्यक्तिगत साधना
उद्देश्य	ज्ञानको संरक्षण	आत्मबोधको अनुभूति
पद्धति	वेद-शास्त्र अध्ययन,	ध्यान, मौनता,वैराग्य
नेतृत्व	आचार्य, संन्यासी	योगी, तपस्वी,सन्त
स्वरूप	विद्वत्-शास्त्रीय	मौन-अन्तरात्मिक

➢ "यत्र संस्थासु धर्मः, तत्र विन्यासो भवति।

यत्र चेतसि धर्मः, तत्र न स्वरूपभेदः॥"

नेपाली व्याख्याः

जहाँ धर्म संस्थामा बस्छ, त्यहाँ नियम आवश्यक हुन्छ; तर जहाँ धर्म चित्तमै वास गर्छ, त्यहाँ स्वरूपको भिन्नता हुँदैन।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

४.२.४.निष्कर्ष

नेपालको धार्मिक परम्परा मौनता, ध्यान, योग, ब्रह्मबोध र सहज—संयमित जीवनपद्धतिमा आधारित छ। मठ आवश्यकताविना पनि यहाँ धर्म जीवित छ। त्यसैले शंकराचार्यजस्तो ऋषिले मठ नबनाउनु संरचनात्मक त्याग होइन, वैदिक सम्मान हो। उनले नेपाललाई मठको संरचना होइन, तप—चेतनाको भूमिका रूपमा ग्रहण गरे।

- "यत्र धर्मः जीवति लोकजीवने,

तत्र मठं स्थापयितुं न युक्तम्।

मौनेन धार्यते ब्रह्मवेदः,

शंकरदृष्ट्या स धर्ममार्गः॥"

नेपाली व्याख्या:

जहाँ धर्म स्वयं लोकजीवनमा व्याप्त छ, त्यहाँ मठ बनाउनु उचित हुँदैन; ब्रह्मविद्या मौनतामार्फत जीवित रहन्छ, यही शंकराचार्यको मार्ग हो।

४.३: शंकराचार्यको मौन नीति र वैचारिक सम्मान

(धार्मिक विविधता र सांस्कृतिक आत्मसम्मानप्रति शंकरदृष्टिको मौन अभिव्यक्ति)

आदि शंकराचार्यले भारतभर मठ स्थापना गरी अद्वैत वेदान्तको संस्थागत प्रचार गरे तापनि, नेपालजस्तो वैदिक, शैव, योगिक परम्पराले समृद्ध भूभागमा मठ नस्थाप्नु मौन नीति र वैचारिक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सम्मानको संकेत हो भन्ने गम्भीर सम्भावना रहन्छ। शंकराचार्य कुनै राजनीतिक प्रशासक होइनन्, तर एक दर्शन—कवि, ब्रह्मज्ञानी, र धर्म—रणनीतिक ऋषि थिए।

उहाँले जहाँ आवश्यक देखिएन, त्यहाँ मौनतामार्फत धर्मप्रति सम्मान व्यक्त गर्नु नै उचित ठानेको देखिन्छ।

➢ "न मौनं तु दुर्बलता, नाप्यज्ञानस्य लक्षणम्।

यत्र निःशब्दता धर्मे, तत्रैव ज्ञानवृद्धिः॥"

नेपाली व्याख्याः

मौनता कमजोरी होइन, न त अज्ञानताको सूचक हो; धर्ममा मौन उपस्थितिमा नै ज्ञानको परिपक्वता प्रकट हुन्छ।

४.३.१.मौन नीतिको तात्त्विक पक्ष

शंकराचार्यले मौनताको अर्थ केवल "नबोल्नु" होइन, तर संगठनविहीन चेतनाको स्वीकार पनि गर्नु हो। कतिपय स्थानहरूमा धर्म, साधना, वैराग्य, ध्यान र शैव भावना यति मजबुत थिए कि त्यहाँ नयाँ संस्था थप्नु आवश्यक थिएन।

नेपालजस्तो तपस्वीभूमिमा धर्मको नैसर्गिक प्रवाह हेरेर उहाँ मौन रहनु स्वाभाविक थियो।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

४.३.२.वैचारिक सम्मानको व्यवहारिक पक्ष

नेपालमा आदिकालदेखि गुठी परम्परा, देवालय संस्कृति, मौखिक धर्म—शिक्षा प्रणाली विद्यमान छ। यस्ता मौलिक प्रणालीमा बाह्य हस्तक्षेप गर्नु भन्दा उहाँले वैचारिक सहिष्णुता र सम्मान देखाउनुभयो। मठ स्थापना गर्नुको साटो उहाँले मौनद्वारा भन्नुभयोः "यहाँ धर्म जीवित छ; संरचना आवश्यक छैन।"

- "यत्र स्वधर्मः पूज्यते,

तत्रान्यधर्मो न स्थाप्यते।

सम्मानो हि श्रेष्ठतमो,

मौनैव परमार्थतः॥"

नेपाली व्याख्याः

जहाँ आ-आफ्नो धर्मले सम्मान पाउँछ, त्यहाँ अर्को व्यवस्था जोड्न आवश्यक छैन। मौन सम्मान नै सबैभन्दा उच्च आध्यात्मिक व्यवहार हो।

४.३.३.परम्पराको मौन संकेत

शंकराचार्यका भाष्यहरूमा कतिपय स्थलहरू वा परम्पराहरू उल्लेख नगरिनु उपेक्षा होइन, शास्त्रीय मौन संकेत पनि हो। तिनको मौनतामै सत्य लुकेको हुन्छ ' शास्त्रीय दृष्टिमा यसलाई "अवक्तव्य श्रेय" भनिन्छ। अर्थात्, जुन कुरा नबोलिए पनि त्यसको अस्तित्व श्रेयस्कर रूपमा स्वीकारिन्छ।

नेपाललाई पनि शंकराचार्यले यस्तै मौन सम्मान दिएको व्याख्या उपयुक्त ठहरिन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

४.३.४.समग्र निष्कर्ष

नेपालमा मठ स्थापना नगर्नु आदि शंकराचार्यको कुनै भूगोलिक निषेध होइन; त्यो तपस्वी परम्पा, वैदिक स्वतन्त्रता, र मौलिक धार्मिक संरचनाप्रतिको गहिरो श्रद्धा हो। उनका दृष्टिमा, जहाँ धर्म जीवनशैली बनिसकेको हुन्छ, त्यहाँ "संस्थागत रूपान्तरण होइन, मौन अनुमोदन" आवश्यक हुन्छ।

> "यत्र धर्मो जीवति जनजीवने,

शंकरो मौनेनैव प्रकाशते।

न स्थाप्यते यत्र मठो ह्यपि,

तत्रैव आत्मविद्या प्रवर्तते॥"

नेपाली भावार्थः

जहाँ धर्म जनजीवनमै बाँचिरहेको छ, त्यहाँ शंकराचार्य मौन रहन्छन्; मठ नबने पनि आत्मविद्या त्यहाँ पूर्ण रूपमा सक्रिय हुन्छ।

४.४.: राजनीतिक र सांस्कृतिक स्वायत्तताको सम्भावित सम्मान

(शंकराचार्यद्वारा नेपालजस्तो स्वतन्त्र वैदिक क्षेत्रको धार्मिक अधिकारप्रतिको सम्मानपूर्ण मौनता)

नेपाल, प्राचीनकालदेखि नै सांस्कृतिक, धार्मिक र राजनीतिक दृष्टिले स्वायत्त राष्ट्र रहँदै आएको छ। जबकि शंकराचार्यको मठस्थापन कार्य भारतवर्षको विभिन्न भागमा भएको देखिन्छ, नेपालजस्तो वैदिक चेतनायुक्त स्वतन्त्र भूभागमा मठ स्थापना नगर्नु एक प्रकारको धार्मिक सम्मान र राजनीतिक संवेदनशीलताको दार्शनिक अभिव्यक्ति हुन सक्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

➢ "न हि सर्वत्र स्थाप्यं धर्मस्थानम् अजानतः।
यत्र धर्मः स्वसंस्कृतिः, तत्र मौनं प्रमानकम्॥"

नेपाली व्याख्याः

धर्मस्थल सधैं सबै ठाउँमा बनाइनुपर्छ भन्ने हुँदैन; जहाँ धर्म आफ्नै संस्कृतिमा स्थापित छ, त्यहाँ मौन स्वीकार नै सर्वोत्तम प्रमाण हो।

४.४.१.: नेपालको ऐतिहासिक धार्मिक स्वायत्तता

नेपालमा वैदिक परम्पराका अनेक रूपहरूः पशुपति—संस्कार, जनक परम्परा, गुठी व्यवस्थापन, शैव र वैष्णव सहअस्तित्व, तान्त्रिक परम्परा, आदि प्राचीन कालदेखि नै स्वतन्त्र ढङ्गले विकसित भएका छन्। नेपाल कुनै समय भारतीय सम्राट वा धर्मसंघको अधीनमा थिएन।

शंकराचार्यले नेपालजस्तो देशमा संस्थागत मठ स्थापना नगरीकन त्यहाँको मौलिक परम्पाको सम्मान गरेका हुन् भन्ने व्याख्या प्रासङ्गिक हुन्छ।

४.४.२.: संस्कृति र सत्ता—विकेन्द्रीकरणको दार्शनिक दृष्टि

शंकराचार्य स्वयं संन्यासी भए पनि, धार्मिक सत्ता सञ्चालनको रणनीतिमा अत्यन्त परिपक्व विचार राख्ने चिन्तक थिए। उनको दृष्टिमा, धर्म संस्थाको नाममा अन्य धार्मिक सत्ता क्षेत्रमाथि धार्मिक अधिपत्य जमाउनु अनुचित ठहरिन्थ्यो।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपालमा पहिले देखिनै स्थापित भएका राजा जनकजस्ता ब्रह्मविद् राजर्षिहरू, योगी परम्परा, तथा स्वतन्त्र पूजापद्धति थियो ' यस्तो संरचना भएको ठाउँमा संस्थागत मठ स्थापना गर्नु स्थानीय धर्म—संस्कृतिमाथि वर्चस्व देखाउन सक्ने कुराको विरुद्ध थियो।

➢ "न परधर्मे अधिपत्यं, न स्वधर्मे अतिशयः।

यत्र समत्वदृष्टिः स्यात्, तत्रैव धर्मनिष्ठता॥"

नेपाली व्याख्याः

अरूको धर्म—संस्कृतिमा अधिपत्य देखाउनु हुँदैन; आफ्नो धर्ममा पनि अतिक्रमण गर्नु साँचो धर्म होइन। जहाँ समान दृष्टि हुन्छ, त्यहीं धर्म स्थायी हुन्छ।

४.४.३.: मठ स्थापनाको सन्दर्भमा राजनीतिक सन्तुलन

मठ स्थापनासँग शुद्ध धार्मिक कार्य मात्र होइन, सामाजिक, भौगोलिक र कहिलेकाहीं राजनीतिक प्रभाव पनि रहन्छ। नेपालमा मठ स्थापना गर्दा स्थानीय राजसंस्था, परम्परागत मठ/गुठी संरचना वा जनविश्वासमा हस्तक्षेप हुने सम्भावना थियो। शंकराचार्यले यस्तो धार्मिक सामञ्जस्य खल्बल्याउने कार्यबाट बच्न सचेत मौनता अपनाएका हुनसक्छ।

४.४.४.: धर्मको सार्वभौमिकता र स्थानीयतामाथिको आदरभाव

शंकराचार्यको दृष्टिमा धर्म सांस्कृतिक मूल्यमा रचेको चेतना हो, न कि केवल मठ वा मूर्ति बनाउने कार्य। त्यही भएर उनले स्थान, समय र संस्कृतिको सापेक्षता बुझेर नेपालजस्तो स्थानलाई मौन रूपमा स्वीकार गरे।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

➢ "यत्र देशधर्मसंयुतं जीवनम्,

तत्र सन्न्यासिनोऽप्याधिकारो न भवति।

श्रद्धया संरक्ष्यते यत्र तत्त्वम्,

शंकरो मौनेनैव सन्तुष्टो भवति॥"

नेपाली व्याख्याः

जहाँ स्थानीय धर्मअनुसारको जीवन चलिरहेको छ, त्यहाँ संन्यासीको आधिपत्य आवश्यक हुँदैन। जहाँ श्रद्धा छ, शंकराचार्य मौनतामै सन्तुष्ट हुन्छन्।

४.४.५.: निष्कर्ष

शंकराचार्यद्वारा नेपालमा मठ स्थापना नगर्नु केवल संस्थागत अनुपस्थितिको प्रश्न होइन; यो धार्मिक परिपक्वता, सांस्कृतिक आत्मनिर्भरता र परम्परागत सम्मानको दार्शनिक अभिव्यक्ति हो। नेपालप्रति उनले मौन रहनु त्यहाँको धार्मिक स्वायत्ततालाई सशक्त रूपले स्वीकार्नु हो।

४.५: अद्वैत दर्शनको मौन प्रसार र नेपाल

(संस्थागत संरचना बिना पनि दर्शन कसरी चेतनामा जरा गाड्न सक्छ भन्ने नेपालको दृष्टान्त)

शंकराचार्यको अद्वैत दर्शन "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः" भन्ने वाक्यमा केन्द्रित छ। यो दर्शन संरचनाभन्दा अनुभवमा आधारित छ ' जहाँ ब्रह्म–साक्षात्कार नै धर्मको परम लक्ष्य हो। नेपालजस्तो भूमि, जहाँ वैराग्य, तपस्या, मौनता र आत्म–चिन्तनको परम्परा अत्यन्त गहिरो छ, त्यहाँ अद्वैत वेदान्त बिना मठको पनि गहिरो रूपमा जीवित रहेको देखिन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

➢ "न प्रतिमा, न स्थापत्यं, न मन्त्रैर्न च क्रियाः।

आत्मबोधो हि धर्मस्य मूलं शंकरदर्शितम्॥"

नेपाली व्याख्याः

शंकराचार्यका अनुसार धर्मको मूल आत्मबोध हो ' प्रतिमा, संस्था, मन्त्र वा क्रियाहरू होइनन्।

४.५.१.: अद्वैतको प्रकृति — मौन, सूक्ष्म र अनुभूतिपरक

अद्वैत दर्शन मूलतः अविभाज्य ब्रह्मसत्ता र आत्माको अभिन्नतामा आधारित छ। यो दर्शन कुनै बाह्य पूजापद्धति वा कर्मकाण्डमा सीमित छैन। यस्तो चेतना यस्ता भूभागमा पनि फैलन सक्छ जहाँ संस्थागत संरचना छैन, तर गहिरो साधना चेतना जीवित छ।

नेपालमा गुठी प्रणाली, गुरु—शिष्य मौखिक शिक्षा, योगी परम्परा, नाथ—तपस्वी, शिव—तत्व केन्द्रित पूजा आदिले अद्वैतको यही मौन प्रचारलाई पुष्टि गर्छ।

४.५.२: नेपाली जन—धार्मिक चेतनामा अद्वैत तत्त्व

नेपालको धेरै परम्परागत भजन, पूजा, पञ्चाङ्ग, कथा, योगमार्ग आदिमा "आत्मा नै परमात्मा हो" भन्ने अवधारणा पाइन्छ। मठ नभए पनि जनता र साधकहरूमा अद्वैतीय धारणा मौलिक रूपमा बसिएको छ।

उदाहरणका लागि, गोसाइँकुण्डको शिव—आराधना, ध्यान केन्द्रित योग, मौन व्रत, आत्म—निष्ठा ' यी सबै अद्वैत अभ्यासका मौन स्वरूप हुन्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

➢ "अहं ब्रह्मास्मि इत्येकं, यः जानाति स मुक्तिभाक्।
न मठे न तीर्थे चैव, चित्ते ब्रह्मणि संस्थितिः॥"

नेपाली व्याख्याः

"म ब्रह्म हुँ" भन्ने जो जान्दछ, ऊ मुक्त हुन्छ; मठ वा तीर्थ होइन, चित्तमा ब्रह्म साक्षात्कार हुन्छ।

४.५.३: संस्थाविनाको सजीव धर्म—चेतना

शंकराचार्यले मठहरू धर्मसंरक्षणका लागि बनाएका थिए ' जहाँ धर्म कमजोर हुँदै गइरहेको थियो, त्यहाँ चेतनाको संरक्षण आवश्यक थियो। तर नेपालमा धर्मको जीवनमै एकात्मता थियो। यसैले यहाँ अद्वैत मौन रूपमा जीवनशैलीमार्फत प्रवाहित भयो।

जस्तो :

जनकपुरमा कर्म—योग—ज्ञान समन्वय।

पाटन—भक्तपुर—काठमाडौंमा वैदिक—तान्त्रिक समन्वय।

हिमाली क्षेत्रहरूमा ध्यान, मौन, वैराग्यको बलियो परम्परा।

४.५.४: अद्वैत दर्शनको मौनता ' नेपालको योग्य पात्रता

नेपालमा धर्म सज्जन जीवन, मौन तप, संस्कार, र आत्म—परिष्करणको प्रक्रियामा समाहित थियो। यस्तो स्थानमा शंकराचार्यले मौन नै प्रचारको सर्वोच्च साधन मानेका हुन सक्छन्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

➢ "शब्दैर्यत्र न वाच्यं स्यात्, चिन्तया न च लभ्यते।
स्वानुभूत्यैव बोध्यं यत्, तत् तत्त्वमद्वयं परम्॥"

नेपाली व्याख्याः

जहाँ शब्दले वर्णन गर्न सकिँदैन, चिन्तनले पनि पक्रन सकिँदैन, केवल आत्म–अनुभूतिबाट बुझिन्छ ' त्यही परब्रह्म अद्वैत हो।

४.५.५: निष्कर्ष

नेपालमा मठ नभए पनि शंकराचार्यको अद्वैत दर्शन मौन चेतना, तपस्वी परम्परा, योग, ध्यान र आत्म–अनुभूतिका माध्यमबाट मौलिक रूपमा व्याप्त छ। यसको अर्थ शंकराचार्यको दर्शन यहाँ संरचना होइन, जीवनमै सजीव रूपले प्रवाहित छ।

उनले मठ नबनाएर नेपालको मौलिक धार्मिक चेतनालाई बाध्यकारी संरचनाबाट बचाएका, सम्मान गरेका र अद्वैत वेदान्तको सूक्ष्म, मौन प्रचारलाई जारी राखेका हुन्।

अध्याय–५

भारतका शंकराचार्य मठहरू र नेपालको धार्मिक संरचनाको परम्परा बीच तुलनात्मक अध्ययन

(संस्थागत धर्मसंरचना र स्वतःस्फूर्त धार्मिक चेतनाबीचको तुलनात्मक विवेचना)

भारतका शंकराचार्य मठहरू वेदान्त शिक्षाको संस्थागत केन्द्रको रूपमा स्थापन गरिए; यसले धर्मको शास्त्रीय शिक्षण, परम्परागत गुरु–शिष्य सम्बन्ध र संन्यास प्रणालीलाई जीवित राख्ने कार्य गरे। यसको विपरित, नेपालको धार्मिक संरचना संस्थामा आधारित नभई, जीवनपद्धतिमा आधारित रहँदै

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आएको छ, जहाँ गुठी, देवालय, मौखिक परम्परा, तपस्वी परम्परा र आत्म—चेतनामा आधारित अभ्यास बलियो रूपमा मौलिक छ।

- "संस्था धर्मस्य रक्षणं कुर्यात्,

जीवनं तु धर्मस्य मूलं स्यात्।

यत्र तत्त्वं स्थिरं चेतसि,

तत्रैव स जीवन्मुक्त इति॥"

नेपाली व्याख्या:

संस्था धर्मको रक्षा गर्छ, तर जीवनमै धर्म हुनु नै मूल कुरा हो। जहाँ चित्तमा तत्त्व स्थिर छ, त्यही व्यक्ति साँचो मुक्ति प्राप्त गर्छ।

५.१: शंकराचार्य मठहरूको स्वरूप (भारत)

(अद्वैत वेदान्तको संस्थागत रूप, संरचना, कार्य प्रणाली र धार्मिक भूमिका)

भारतमा आदि शंकराचार्यले स्थापना गरेका चार मठहरू ' शृंगेरी (दक्षिण), द्वारका (पश्चिम), पुरी (पूर्व), र ज्योतिर्मठ/बदरिकाश्रम (उत्तर) ' हिन्दू धर्मको अद्वैत वेदान्त परम्परालाई संस्थागत रूपमा व्यवस्थापन गर्न बनाइएको थियो। यी मठहरू केवल साधु—सन्तहरूको निवासस्थान मात्र नभई, वेद, उपनिषद्, वेदान्त दर्शन र धर्माचारणका केन्द्र हुन्। तिनले भारतको धार्मिक एकता, वेद—संरक्षण र गुरु—शिष्य परम्पराको निरन्तरता सुनिश्चित गरेका छन्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

> "वेदज्ञानस्य संस्थानं, धर्मस्यैव परं गृहम्।
शंकराचार्य मठानि च, ब्रह्ममार्गप्रवर्तनम्॥"

नेपाली व्याख्या:

वेदज्ञानको केन्द्र, धर्मको पराकाष्ठा गृह, शंकराचार्य मठहरू नै ब्रह्म–मार्गको प्रवर्तन गर्ने मूल संरचना हुन्।

१. मठहरूको आधारभूत संरचना

प्रत्येक मठ विशिष्ट दिशामा स्थापीत गरिएको छ र तिनीहरू वेदका फरक शाखाहरूमा समर्पित छन्:

मठ	स्थान	सम्बन्धित वेद	प्रमुख शिष्य	दार्शनिक कार्य
शृंगेरी मठ	कर्नाटक (दक्षिण)	यजुर्वेद	सुरेश्वराचार्य	शास्त्रीय वेदान्त शिक्षण
द्वारका मठ	गुजरात (पश्चिम)	सामवेद	हस्तामालकाचार्य	सांस्कृतिक धर्मप्रसार
पुरी मठ	ओडिशा (पूर्व)	ऋग्वेद	पद्मपादाचार्य	भक्ति र ज्ञान समन्वय
ज्योतिर्मठ	उत्तराखण्ड (उत्तर)	अथर्ववेद	तोटकाचार्य	हिमालयीय तप–संस्कृति

२. मठहरूको कार्य–पद्धति र उद्देश्य

शंकर मठहरू केवल भवन होइनन्; ती धार्मिक, शैक्षिक, दार्शनिक र सामाजिक प्रशिक्षण केन्द्र हुन्। यी मठहरूले निम्नलिखित कार्य गर्छन्:

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वेद—उपनिषद् र दर्शनको अध्ययन र शिक्षण।

संन्यास परम्पराको प्रशिक्षण।

गुरु—शिष्य परम्पराको जीवित संरक्षण।

धर्मका नाममा फैलिएको विकृति हटाउने सुधारकार्य।

> "गुरुः शिष्यं पठयेत् वेदान्, धर्ममार्ग निरूपयेत्।
>
> मठः स्थाने धर्मस्य, यत्र नित्यं साधनम्॥"

नेपाली अर्थः

गुरुले शिष्यलाई वेद पढाउनु पर्छ, धर्ममार्ग देखाउनु पर्छ; मठ त्यो स्थान हो, जहाँ सधैं साधन—मार्फत धर्म जीवित रहन्छ।

३. शंकराचार्य मठहरूको अद्वैत वेदान्तसँग सम्बन्ध

यी मठहरू अद्वैत वेदान्तको संस्थागत अवतार हुन्। शंकराचार्यको मुख्य दर्शन "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या" यी मठहरूको चिन्तनको मूल तत्त्व हो। यहाँ धर्म कुनै कर्मकाण्ड मात्र होइन, ब्रह्मबोधको अभ्यास हो।

मठहरूमा वैराग्य, अध्ययन, ध्यान र आत्मबोध मूल मार्ग हुन्।

बाह्य पूजा वा सन्दर्भहरूमा भन्दा आत्मा—ब्रह्मको अभिन्नता बुझाउने शिक्षामा जोड दिइन्छ।

> "अहं ब्रह्मास्मि इति ज्ञानं, यत्र नित्यं प्रतिपाद्यते।
>
> तत्र शंकरमठानां, स्थितिः स्फुटं दर्श्यते॥"

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपाली व्याख्या:

"म ब्रह्म हुँ" भन्ने ज्ञान जहाँ सधैं सिखाइन्छ, त्यहीं शंकराचार्यका मठहरूको उपस्थिति स्पष्ट देखिन्छ।

४. सामाजिक–धार्मिक प्रभाव

शंकर मठहरूले भारतको विभिन्न भागमा धार्मिक शुद्धता, जातीय समभाव, वेद–विज्ञानको प्रचार र संघबद्ध आध्यात्मिक नेतृत्व प्रदान गरे। धार्मिक अनिश्चितताका बेला मठहरूले धर्मको दीर्घकालीन संरक्षण गरे।

निष्कर्ष

भारतका शंकराचार्य मठहरू शास्त्र, साधना, सेवा र संस्थाको सन्तुलनमा आधारित छन्। यी मठहरू संरचनात्मक धर्मसंरक्षणका मोडलहरू हुन्, जहाँ दर्शन–शिक्षा, आत्म–अनुभूति र सामाजिक नेतृत्व सँगै विकसित हुन्छन्।

नेपालमा यस्ता मठहरू नहुनु सन्दर्भमा यी मठहरूको गहिरो अध्ययनले नेपालको वैकल्पिक धार्मिक संरचना बुझ्न आवश्यक आधार प्रदान गर्दछ।

५.२: नेपाली धार्मिक संरचना र परम्पराको स्वरूप

(संरचनारहित धर्म–चेतनाको जीवन्त परम्परा र यसको अद्वितीयता)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपालको धार्मिक परम्परा संस्थाभन्दा जीवनपद्धतिमा आधारित, मठभन्दा श्रद्धा र व्यवहारमा आधारित, र शिक्षाभन्दा अभ्यास र अनुभूतिमा आधारित रहेको छ। हिन्दू र बौद्ध परम्पराको सहअस्तित्व, गुठी प्रणालीको व्यवस्थापन, मौखिक ज्ञान—संक्रमणको परम्परा, तथा स्थानीय साधु—सन्त परम्पराले नेपालमा एक संवेदनशील, गहिरो, मौलिक धार्मिक संरचना तयार गरेको छ।

> "नित्यं धर्मः व्यवहारे, लोकाचारैः सञ्चालितः।
यत्र श्रद्धा स्थिता लोकं, तत्रैव देवतात्मना॥"

नेपाली व्याख्याः

जहाँ धर्म व्यवहार र लोकाचारमा समाहित हुन्छ, त्यही स्थानमा देवत्व प्रकट हुन्छ।

१. गुठी प्रणाली — मठको वैकल्पिक संरचना

नेपालमा शंकराचार्य—शैलीको मठ नहुनुको बाबजुद पनि गुठी प्रणालीले मठीय कार्यहरू निभाएको पाइन्छ।

गुठी एक समुदायद्वारा सञ्चालित सम्पत्ति, जसले मन्दिर सञ्चालन, पूजा, संस्कार, भिक्षुको सेवा, पाठपढाइ, मेला आदिको व्यवस्था गर्छ।

यो संस्थागत संरचना नभए पनि धर्म—सञ्चालनको मौलिक रूप हो, जसमा सम्पत्ति, परम्परा र श्रद्धा समाहित हुन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

> "यत्र भक्तिः समुदायेन, यत्र कर्म धर्माय च।

गुठी सा धर्मसंस्था, युक्ता श्रद्धा–निष्ठया॥"

नेपाली व्याख्याः

जहाँ समुदायले श्रद्धापूर्वक धर्मकार्य गर्छ, त्यस्तो गुठी नै धर्मसंस्था हो।

२. मौलिक साधु–सन्त परम्परा

नेपालमा संस्थागत संन्यास आश्रम नभए पनि नाथ योगी, जोगी, तपस्वी, शिव–साधक, तान्त्रिक परम्परा जीवित छन्।

उदाहरणः

गोसाइँकुण्ड – ध्यान र मौन तपस्याको स्थल।

मुक्तिनाथ – वैष्णव–शैव समन्वयको केन्द्र।

पशुपतिनाथ – योगी, साधु, बैरागीहरूको सघन क्षेत्र।

यी परम्पराले धर्मलाई संरचनाको औपचारिकता बिना पनि गहिराइमा साधनात्मक रूपमा स्थायी राखेका छन्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

३. मौखिक शिक्षा र शास्त्र—संक्रमण

नेपालमा परम्परागत पाठशालाहरू, गुरुकुलहरू, वैदिक विद्यालयहरू र परिवारगत संस्कारहरूले धर्मशिक्षालाई पुस्तक होइन, संस्कार, श्रवण, मनन र अनुभवद्वारा जीवित राखेको पाइन्छ।

> "श्रवणेन ज्ञानमायात्, न शिलालेखतः क्वचित्।
> यः शिष्यः चिन्तनशीलः, तस्यैव धर्मबोधिता॥"

नेपाली अर्थः

श्रवणबाट प्राप्त ज्ञान शिलालेख वा पुस्तकको माध्यमले मात्र हुँदैन; चिन्तनशील शिष्यले नै साँचो धर्म बुझेको हुन्छ।

४. देवालय केन्द्रित धर्मसंरचना

नेपालमा मठ होइन, देवालय—केन्द्रित धर्मजीवन विद्यमान छ। पशुपति, जानकी मन्दिर, चangu नारायण, बज्रयोगिनी, लगायतका स्थलहरू केवल पूजा गर्ने ठाउँ होइनन् ‘ ती नै स्थानीय धार्मिक चेतनाका केन्द्रहरू हुन्।

देवालयहरूमार्फत धर्म जीवन, समाज र संस्कृतिमा समाहित हुन्छ।

५. समन्वयको आत्मा — हिन्दू—बौद्ध सह—धारणा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपालको धार्मिक संरचना एकीकृत छ ' हिन्दू र बौद्ध आस्थाहरू परम्परागत रूपमा मिलेर बसेका छन्। स्वयम्भू, बौद्धनाथ, लुम्बिनी, तथा शिव—बुद्ध मिलनस्थलहरूले देखाउँछ कि यहाँ धार्मिक एकता संस्थामा होइन, चेतनामा छ।

निष्कर्ष

नेपालको धार्मिक संरचना शंकराचार्यीय मठ जस्तो औपचारिक छैन, तर त्यो गहिरो, मौन, प्रयोगात्मक र भावनात्मक रूपले जीवित छ। नेपाली धार्मिक जीवनमा मठ नभए पनि मठ—तत्व छ, जसले धर्मलाई समाज, संस्कृति र व्यवहारको हिस्सा बनाएको छ।

> "मठं न स्थापयेत् यत्र, धर्मः स्वयमेव वर्तते।

श्रद्धा, सेवा, ध्यान, योगः —

एष धर्मस्य मूर्त्याः चिह्नकम्॥"

नेपाली भावार्थः

जहाँ धर्म आफैं चलिरहेको छ, त्यहाँ मठ बनाउन आवश्यक छैन; श्रद्धा, सेवा, ध्यान र योग नै धर्मको मूर्त स्वरूप हुन्।

५.३ तुलनात्मक तालिका

(भारतका शंकराचार्य मठहरू र नेपालको धार्मिक संरचना बीचको तुलना)

तुलनात्मक पक्षहरू	भारतका शंकराचार्य मठहरू	नेपालको धार्मिक संरचना(परम्परा)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

संरचना प्रकार	संस्थागत मठ प्रणाली	गुठी,देवालय,मौलिक परम्परा
मुख्य उद्देश्य	वेद, उपनिषद, अद्वैत दर्शनको संरक्षण र प्रसार	श्रद्धा,तप, ध्यान मार्ग, मौखिक परम्परा,लोक धार्मिक समन्वय
प्रशासनिक रूप	गुरु-शिष्य अनुशासन, वेद आधारित शिक्षा प्रणाली	सामाजिक गुठी प्रणाली,ब्यक्तीक/परिवारगत
अभ्यास विधि	श्रवण, मनन, अध्ययन, उपदेश	ध्यान, तपस्या,योग,तिर्थ,मौन साधना
दर्शनको प्रवाह	ग्रन्थ केन्दीत, भाष्य मार्फत	जीवन केन्दीत, अभ्यास मार्फत
स्थापनाको आधार	चार वेद चार दिशामा आधारित संस्थागत बिस्तार	क्षेत्रिय लोक-धार्मिक बिकास,वैदिक मौनता र ध्यान केन्द्रित
संस्थागत/प्रेरक व्यक्तित्व	आदि शंकराचार्य,चार शिष्य(सुरेश्वाराचार्य हस्तामालकाचार्य,पद्मपादाचार्य,तोटकाचार्य)	वैदिक ऋषि योगी परम्परा नाथ योगी, स्थानिय तपस्वी र गुठीयार
धर्मको अभिव्यक्ति शैली	विधिपुर्वक संस्कृत पाठ,वचन	मौन ब्रम्ह,चिन्तन,पूजा, तान्त्रिक-शैव एंव बौद्ध समन्वय
स्थानको चयन निती	भौगोलिक दिशा अनुसार रणनीतिक धर्म संस्थापन	धर्म स्वभाव प्रवाह हुने तपोभूमिमा स्वत: विकास
वर्तमान स्थिति/स्थिती	भारतभरि बिस्तारित संस्था र आधिकारिक आचार्य पद	स्थानिय नेतृत्वमा चलेको, परम्परागत व्यवहार र मौखिक ज्ञानमा आधारित

५.४ समन्वय सम्भाव्यता

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(भारतका शंकराचार्य मठहरू र नेपालको पारम्परिक धार्मिक संरचनाबीच वैचारिक र व्यवहारिक समन्वयको संभावना)

नेपाल र भारतको धार्मिक संरचना शैलीगत रूपमा भिन्न देखिए तापनि, दार्शनिक आधार, आध्यात्मिक दृष्टि र सांस्कृतिक चेतनामा गहिरो समानता पाइन्छ। यस्ता समानताहरूलाई आधार बनाई वैचारिक, शैक्षिक, तथा आध्यात्मिक समन्वयको सम्भावना प्रबल देखिन्छ।

५.४.१.वैचारिक समन्वय

शंकराचार्यको अद्वैत वेदान्तमा प्रतिपादित "अहं ब्रह्मास्मि" र "तत्त्वमसि" जस्ता महावाक्यहरू नेपालमा मौन, योग, ध्यान र शिव—तत्त्वमार्फत व्यवहारमा देखिन्छ। भारतको शास्त्रीय व्याख्या र नेपालको व्यावहारिक धर्म जीवनबीच गहिरो सामञ्जस्य सम्भव छ।

- "एको ब्रह्म द्वितीयो नास्ति, सर्व खल्विदं ब्रह्म।"

(छान्दोग्य उपनिषद्)

नेपाली अर्थः

ब्रह्म एकै हो, दोस्रो केही छैन; यो सम्पूर्ण ब्रह्मकै रूप हो।

नेपालमाः यो चेतना पूजा, मौन व्रत र ध्यानमार्फत जीवन्त रूपमा देखिन्छ।

५.४.२ शैक्षिक समन्वय

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भारतका मठहरूले वेद—उपनिषद्—दर्शन पढाउने संस्थागत स्वरूप राख्छन् भने नेपालका गुठी, गुरुकुल, मंदिर—परिसर, योग—आश्रमहरूले अनुभवजन्य शिक्षा प्रदान गर्छन्। यी दुईबीच सहकार्य गरेर शास्त्रीय र अनुभव—दुवै पक्ष मिलाएर धार्मिक शिक्षा प्रवाह गर्न सकिन्छ।

- "शास्त्रज्ञोऽपि स्वानुभूत्याऽविना मोक्षं न प्राप्नुयात्।"

नेपाली अर्थ:

शास्त्रको ज्ञान भए पनि आत्म—अनुभूति विना मोक्ष प्राप्त हुँदैन।

समन्वय तत्त्व:

भारतबाट शास्त्र, नेपालबाट अनुभूति — दुवै मिलेर पूर्ण वैदिक जीवन शिक्षा तयार गर्न सकिन्छ।

५.४.३. धार्मिक—आध्यात्मिक समन्वय

नेपालमा तपस्विता, मौनता, र गुठी परम्पा जीवित छन्। भारतमा शास्त्र, व्रत, अनुष्ठान, मठ संचालन विद्यमान छन्। यी दुवै प्रणाली एक—अर्कालाई पूरक बनाउन सकिन्छ ' नेपालले आत्मिक गहिराइ दिन्छ, भारतले संरचनात्मक प्रशिक्षण।

- "धर्मो हि द्विविधः प्रोक्तः ' शास्त्रसम्भूतः स्वाभाविकश्च।"

नेपाली अर्थ:

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

धर्म दुई प्रकारको हुन्छ — शास्त्रबाट उत्पन्न र स्वभावबाट उत्पन्न।

नेपालमा धर्म स्वभावबाट बाँचिन्छ, भारतमा शास्त्र अनुसार। यी दुवैको समन्वयले सम्पूर्णता दिन्छ।

५.४.४.सांस्कृतिक समन्वय

नेपाल—भारतको धार्मिक सम्बन्ध शास्त्र, संस्कृति, भाषा, पर्व, तीर्थ, र परम्परामा परस्पर—सम्बद्ध छ। साझा मञ्चहरू (जस्तैः वेदान्त सम्मेलन, तपोभूमि अध्ययन केन्द्र, गुठी—मठ सहकार्य योजना) स्थापनाबाट सांस्कृतिक समृद्धि गर्न सकिन्छ।

समन्वयको लाभहरू

दुवै देशका धार्मिक संस्थाहरूबीच ज्ञान—अनुभव आदान—प्रदान।

संस्कृत, दर्शन, योग, र वेदान्तका संयुक्त पाठ्यक्रमहरू।

नेपालमा मठ बिना रहेको अद्वैत साधनालाई विश्वसामु उजागर गर्ने अवसर।

निष्कर्ष (संक्षेप):

भारतका शंकराचार्य मठ र नेपालको धार्मिक संरचना दुई फरक प्रणाली भए तापनि, तिनको मूल उद्देश्य एकै ' धर्मको रक्षा र चेतनाको जागरण हो। यी दुईबीच सहकार्य, संवाद र समन्वय भएको खण्डमा दुवै पक्ष लाभान्वित हुनेछन्, र अद्वैत वेदान्तीय चेतनाले अझ व्यापक प्रभाव पार्नेछ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

➢ "यत्रैक्यं दृश्यते धर्मे, तत्रैव परमं फलम्।

भारत—नेपालयोः मध्ये, समन्वयः सदा श्रेयः।"

नेपाली अर्थः

जहाँ धर्ममा एकता देखिन्छ, त्यहाँ सर्बोत्कृष्ट फल प्राप्त हुन्छ; भारत र नेपालको बीचको समन्वय सदा कल्याणकारी हुन्छ।

अध्याय—६

: निष्कर्ष र सिफारिसहरू

(शोधको समग्र सारांश, विश्लेषण निष्कर्ष, र भावी अध्ययनको सम्भावना)

६.१ निष्कर्ष (सारांशात्मक समालोचना)

यस शोधले शंकराचार्यद्वारा नेपालमा मठ स्थापना नगर्नुको सम्भावित धार्मिक, दार्शनिक र सांस्कृतिक कारणहरूलाई गहिरो रूपमा अध्ययन गरेको छ। अध्ययनको मूल निष्कर्ष यस्तो देखिन्छः

१. वैदिक भूगोल र तपोभूमिको अवधारणाः

नेपालजस्तो हिमवत्खण्डीय क्षेत्रलाई वैदिक परम्पाले तपोभूमिका रूपमा चित्रण गरेकोले त्यहाँ मठजस्तो स्थूल संरचना आवश्यक नपरेको बुझिन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

> "तपोभूमौ यत्र धर्मो स्वयमेव वर्तति,

तत्र स्थूलसंस्थाया आवश्यकता नास्ति।"

नेपाली अर्थः

जहाँ धर्म स्वयं बहन्छ, त्यहाँ संस्थागत संरचनाको आवश्यकता हुँदैन।

२. शंकराचार्यको मौन रणनीतिः

शंकराचार्यले नेपाललाई मठविनाको क्षेत्र बनाएर मौन श्रद्धा प्रकट गर्नुभएको देखिन्छ। उहाँले नेपालजस्तो धर्म—चेतनायुक्त भूभागमा हस्तक्षेप गर्नुको सट्टा मौन रूपमा स्वीकार गर्नुभयो।

३. अद्वैत दर्शन र जीवनशैलीः

शंकराचार्यको अद्वैत दर्शन केवल विचार होइन, जीवनपद्धति हो। नेपालमा योग, ध्यान, मौन व्रत र गुठी परम्पाद्वारा यो दर्शन व्यावहारिक रूपमा जीवित रहँदै आएको छ।

४. तुलनात्मक वैचारिक समानताः

भारतका मठहरू र नेपालको धार्मिक संरचना भिन्न शैलीका भए तापनि, अन्ततः दुवैले ब्रह्मबोध, धर्म संरक्षण र अध्यात्मिक चेतनालाई उन्नत बनाउने कार्य गरेका छन्।

६.२ सिफारिसहरू

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. भावी अध्ययनका लागि सिफारिसहरू:

शंकराचार्य र हिमवत्खण्डको सम्बन्धमा केन्द्रित अनुसन्धानः नेपालको मौन परम्पामा शंकराचार्यको दर्शन कसरी समाहित छ भन्ने थप अनुसन्धान हुनुपर्छ।

गुठी प्रणाली र वैदिक परम्पाको सम्बन्धः नेपालमा गुठी संस्थाले मठीय कार्य कसरी निभाएको छ भन्नेबारे तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ।

नेपालको तपस्वी, नाथ, सिद्ध परम्पामा अद्वैत दर्शनको संकेतको विश्लेषण।

२. नीतिगत सिफारिसहरू:

त्रिवि तथा अन्य विश्वविद्यालयमा शंकराचार्य दर्शन, अद्वैत वेदान्त र हिमवत्खण्ड धर्मचेतना सम्बन्धी पाठ्यक्रम विकास गरिनुपर्छ।

गुठी, मंदिर र धर्म—संस्थाहरूबीच दर्शन, संस्कृति र शिक्षाको समन्वय गरिनु आवश्यक छ।

६.३ अन्तिम विचार

शंकराचार्यले नेपालमा मठ नबनाएर धर्मको कुनै अभाव गर्नु भएको होइन, बरु शुद्ध तपोभूमि—धर्मको मौन स्वीकारोक्ति गर्नुभएको हो। उहाँको मौनतामै त्याग थियो, र त्यही मौनतामा अद्वैतको घनगम्भीर अनुभव रहेको पाइन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

> "नैव स्थापिता मठाः नेपाले शंकराचार्येण,
यतः धर्मः तत्रैव शुद्धः स्वभावतः स्थितः।"

नेपाली अर्थः

शंकराचार्यले नेपालमा मठ निर्माण नगर्नुको कारण त्यहाँ धर्म स्वभावतः शुद्ध रूपमा रहेकोले नै हो।

परिशिष्ट

परिशिष्ट — क

महत्त्वपूर्ण संस्कृत श्लोकहरूको सूची र नेपाली व्याख्या

श्लोक	सन्दर्भ	नेपाली अर्थ
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः।	शंकर दर्शन	ब्रह्म सत्य हो, संसार भ्रम हो, जीव ब्रह्मकै स्वरूप हो।
अहं ब्रह्मास्मि।	बृहदारण्यक उपनिषद्	म ब्रह्म हुँ।
तत्वमसि।	छान्दोग्य उपनिषद	तिमी नैं ब्रह्म हौ।
न संस्थायां धर्मः सदा, जीवनं तस्य मूर्तितः।	शोध सन्दर्भ	धर्म सधैं संस्था होइन, जीवनमै प्रकट हुन्छ।
हिमवतः शिखरे रम्ये,	शंकरदिग्विजय	शंकराचार्यले बदरी क्षेत्रमा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

बदरीवनमण्डिते...		योग—तपस्या गर्नुभयो।
तपोभूमौ न स्थाप्यं मठं...	शोध विश्लेषण	तपोभूमिमा मठको आवश्यकता हुँदैन।

परिशिष्ट — ख :

भारत र नेपालको धार्मिक संरचनाको तुलनात्मक तालिका

पक्ष	भारत (शंकराचार्य मठ)	नेपाल (धार्मिक परम्परा)
स्वरूप	संस्थागत मठ	गुठी, तपस्विता, मौन साधना
उद्देश्य	वेदसंरक्षण, धर्मशिक्षा	धर्म—जीवन समन्वय
संरचना	गुरु—शिष्य परम्परा	पारिवारिक, मौखिक परम्परा
दर्शन	अद्वैत भाष्यद्वारा	ध्यान, योग, तप—मार्फत
धर्म	अभ्यास अनुशासन, विधिपूर्वक	स्वतःस्फूर्त, श्रद्धापूर्वक

परिशिष्ट — ग :

संक्षिप्त रूपहरूको सूची

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

संक्षिप्त रूप	पूर्ण रूप
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ई.सं.	ईस्वी सम्वत
वि.सं.	विक्रम संवत्
मठ	धार्मिक संस्था (संन्यासी आश्रम)
गीता	भगवद्गीता
उप.	उपनिषद्
ब्र.सू.	ब्रह्मसूत्र
शोध	अनुसन्धान (शोध)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection